

Het uiteengroeien van klerus en kerkvolk in de Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch

De houding van de katholieke en de gereformeerde kerk tegenover enkele aspecten van het volksleven (ca. 1560 - ca. 1700)*

Gerard Rooijackers

Woord vooraf

De bijdrage van P.J. Meertens aan het 'Festschrift Matthias Zender' over de onuitroeibare 'vorreformatorsche Relikte' in het volksleven vormde de aanleiding tot dit artikel. Behandelde Meertens alleen het Nederland van boven de Moerdijk, L.J. Rogier besteedde in zijn magnum opus over de geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de zestiende en zeventiende eeuw ook aandacht aan de Generaliteitslanden¹.

Het stuk van Meertens is duidelijk op Rogier geënt: de volkskundige heeft de bevindingen van de historicus nader toegelicht en uitgewerkt. Tot een nieuwe konklusie komt Meertens niet. Dit pleit voor Rogiers vakmanschap, ook buiten de tuin der historie in traditionele zin. Toch moet men stellen dat het volksleven er bij Rogier bepaald bekaaid afkomt: het krijgt twintig pagina's toebedeeld in het gehele werk van 1424 bladzijden tekst. Bedoeld is hier het hoofdstuk over het volksleven waarmee hij zijn werk afsluit, dat echter niet uitmunt door kompositie of hechtheid, zoals Rogier trouwens zelf opmerkt².

De bestrijding van de volksgebruiken moet deze Nijmeegse historicus in bijzondere mate geïnteresseerd hebben, daar hij er herhaaldelijk op terugkomt. Helaas besteedt hij in voornoemd hoofdstuk alleen min of meer systematisch aandacht aan de protestantse repressie, van contra-reformatorsche bestrijding geeft hij slechts hier en daar terloops blijken³. Rogier stelt het calvinisme in zijn afzijdigheid van de volksvermaken tegenover het Zuidnederlandse katholicisme, alwaar de pastoors te lande de schutters-

* Dit artikel werd oorspronkelijk geschreven als kandidaatsskriptie in het kader van het vak 'geschiedenis van het Nederlands katholicisme' aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen en werd begeleid door prof. dr. M.G. Spiertz. Ik ben de heren dr. P.C.G. Meurkens en drs. J.J. Voskuil erkentelijk voor hun welwillende kritiek op een eerdere versie van dit artikel. In het bijzonder dank ik hier C.A. Maas voor zijn kritische taaladviezen en zijn gewillig oor tijdens het onderzoek.

¹ Voor de volledige titels wordt verwezen naar de lijst van gedrukte bronnen en literatuur.

² Rogier, *Gesch. v/h kath.*, II, 800.

³ *Ibidem*, I, 377; II, 639, 655-656.

gilden patroniseren en bijna alle Zuidnederlandse bisschoppen aandeel hadden in de karakteristieke volksvermakelijkheden. De volksfeesten werden door deze hoge bescherming veredeld terwijl in het noorden de volksfeesten afdaalden tot 'demoraliserende bandeloosheid' als gevolg van de vijandige afzijdigheid van de calvinistische kerk⁴.

Het beeld dat Rogier heeft geschetst wordt in dit artikel nader gepreciseerd. Vooral het inzicht in de houding van de katholieke geestelijkheid dient bijgesteld en genuanceerd te worden.

Inleiding

De belangstelling voor de geschiedenis van het volk is groeiende. Vanuit diverse disciplines probeert men het dagelijks leven uit een of meer of minder ver verleden te rekonstrueren. Sociologen, antropologen, volkskundigen en historici dienen elkander de hand te reiken om de verschillende aspecten van het volksleven te ontrafelen en te bestuderen. Binnen de geschiedwetenschap heeft vooral de groep rond het tijdschrift 'Annales'⁵ vernieuwend gewerkt door haar onderzoek niet te richten op individuen maar op groepen. In vijftig jaar tijd is de aandacht geleidelijk verschoven van sociaal-ekonomische onderwerpen naar mentaliteit en psychologie.

Mensen zijn in meer of mindere mate van elkaar afhankelijk en op elkaar aangewezen. Dit gegeven bepaalt de 'sensibilités collectives'. Als de figuraties en menselijke bindingen zich wijzigen, veranderen de gevoeligheden en ook het gedrag⁶. In dit werkstuk wordt stilgestaan bij de ontwikkeling van de relatie tussen de geestelijkheid (zowel de katholieke als protestantse) en het volk. In het begin van de moderne tijd voltrekken zich allerlei processen in de 'bovencultuur', die op den duur 'afdalen' naar het volk. Theologische controversen (b.v. de reformatie in de zestiende eeuw, de strijd tussen Gomaristen en Arminianen in het begin van de zeventiende eeuw) worden na verloop van tijd – onder andere door de pamfletliteratuur gestimuleerd – tot volksbewegingen; besluiten van paus en bisschoppen (zoals die van het concilie van Trente, 1545-1563) worden geleidelijk via provinciale en diocesane kanalen doorgevoerd bij de gelovigen.

Het concilie van Trente is in belangrijke mate bepalend geweest voor de houding van de klerus ten opzichte van het volksleven. Er ontstond een nieuw elan onder de hogere geestelijkheid. De katholieke restauratie moest een einde maken aan het algemeen verval in de kerk, de misstanden bij de klerus en de excessen in het geloofsleven van de leken. De versteende

⁴ Ibidem, II, 793-794.

⁵ *Annales - Économies, sociétés, civilisations*. Paris, 1946-. Voortzetting van *Annales d'histoire économique et sociale* (1929-1938) en *Annales d'histoire sociale* (1939-1941).

⁶ Blok, *Antropologische perspectieven*, 138-139.

bestuursstructuur werd in 1559 verbroken door de oprichting van de nieuwe bisdommen. Seminaries werden opgericht om het peil van de klerus te verhogen en door middel van visitaties kontroleerde men de lokale geestelijkheid en het gelovige volk. De bisschoppen brachten de contra-reformatorische geest van Trente via provinciale concilies en diocesane synoden over op de lagere geestelijkheid. Nu moet men dit proces niet al te licht voorstellen: er dienden nog vele obstructies, in het bijzonder die van de kapittels, uit de weg geruimd te worden. Het proces was echter niet tegen te houden. Ook het volk moest eraan geloven, zoals we zullen zien.

Voor de doorvoering en het slagen van de katholieke restauratie was de houding en medewerking van de overheid beslissend. Alva brak het verzet van diverse kapittels. In later tijd droegen de aartshertogen Albertus en Isabella veel bij tot de katholieke herleving. Toch zal de rol en houding van de overheid hier niet uitvoerig behandeld worden maar slechts zijdelings ter sprake komen. De noodzakelijke thematische begrenzing brengt dat met zich mee. Voor de daadwerkelijke uitvoering van veel kerkelijke verordeningen werd evenwel zoals vanouds een beroep gedaan op de overheid (de 'bracchus saecularis').

Het onderzoeksgebied omvat het bisdom 's-Hertogenbosch, dat het institutionele kader vormde waarbinnen de roomskatholieke geestelijkheid werkzaam was. Dit diocees, opgericht in 1559 krachtens de bul 'Super universas', viel onder het aartsbisdom Mechelen. Het grootste deel van het Bossche bisdom werd bestreken door de Meierij van 's-Hertogenbosch welke uiteenviel in de kwartieren Kempenland, Peelland, Maasland en Oisterwijk. Belangrijke gebieden waren ook de zogenaamde enclaves zoals bijvoorbeeld het Graafschap Megen, het Land van Ravenstein en de Vrije Rijksheerlijkheid Gemert. Na de val van Den Bosch in 1629 – maar vooral na de Vrede van Munster in 1648 – bleken deze gebieden ware toevluchtsoorden voor de katholieke bevolking om hun geloofsplichten te vervullen.

De protestantse organisatie kwam in de Meierij pas vrij laat tot stand. In 1649 werd besloten tot de vorming van twee classes. De ene classis zou bestaan uit de afgevaardigden van de kerkeraden van de stad 's-Hertogenbosch en die van de kwartieren Maasland en Oisterwijk, de andere classis werd gevormd door de afgevaardigden van de kerkeraden van de kwartieren Peelland en Kempenland. Deze twee generaliteitsclasses werden onder de Gelderse synode gesteld. Tot de oprichting van een eigen Brabantse synode is het nooit gekomen⁷.

⁷ Voor het institutionele kader kan verwezen worden naar de bundel: *Organisatie en indeling van de Kempen op politiek en religieus gebied tijdens het Ancien Régime*. Bijdragen van A.C.M. Kappelhof, W.A. van Ham, H. Coppens, H.A.M. de Wit en L. Braeken aan het Congres van het Centrum voor Studie van Land en Volk van de Kempen, gehouden op 20 september 1980 te Eindhoven. Hapert 1981 (Kultuur-historische verkenningen in de Kempen, deel VII). Met name de bijdrage van H.A.M. de Wit, Schets van de organisatie der Gereformeerde en Katholieke kerkelijke instellingen op het vlak van de zielzorg in het gebied der huidige provincie Noord-Brabant tussen 1570 en 1795, aldaar, 73-108, is in dit verband van belang.

Veranderingen in het denken en handelen van mensen laten zich niet gemakkelijk in jaartallen vatten. De ontwikkeling van mentaliteit en gedrag kent een ander tempo dan bijvoorbeeld economische processen. Dit geldt vanzelfsprekend in sterkere mate voor politieke gebeurtenissen. Toch kan het zin hebben bepaalde jaartallen uit het evenementiële niveau – om in termen van F. Braudel te spreken – te hanteren om een ontwikkeling op structureel niveau in te kaderen. Politieke en bestuurlijke gebeurtenissen hebben, zoals we zullen zien, wel degelijk invloed op de onderliggende structuren uitgeoefend. Er dient derhalve geen overdreven waarde gehecht te worden aan de begin- en einddatum. De jaartallen doen hier veeleer dienst als hulpmiddel vanuit praktische overwegingen. De kernjaren voor het betoog zijn de oprichting van het bisdom in 1559 (een kerkpolitieke gebeurtenis) en de inname van Den Bosch in 1629 door prins Frederik Hendrik (een militaire gebeurtenis). Als praktische eindgrens wordt het einde van de zeventiende eeuw aangehouden.

Tenslotte nog enkele opmerkingen over de terminologie. Begrippen als volksleven en volkskultuur bergen een gevaar in zich. Ze zijn nogal vaag en worden ruim opgevat waardoor ze licht misbruikt kunnen worden. De term ‘volk’ suggereert een eenheid die in werkelijkheid vaak ver te zoeken is. In dit artikel wordt voornamelijk over het *kerkvolk* gesproken, in al zijn sociale geledingen. In de loop van de zestiende en zeventiende eeuw maakt de klerus zich steeds meer los van de leken en manifesteert zich als een aparte sociale groep. Naast deze tegenstelling tussen geestelijkheid en parochianen ontstaat er ook binnen het kerkvolk een groeiende intellectuele en economische bovenlaag. Deze katholieke elite speelt een belangrijke rol in de religieuze praktijk. De vooraanstaande gelovigen geven vaak ‘het goede voorbeeld’ aan de minder prominente parochianen. Aldus blijkt dat achter een begrip als ‘volk’ een nogal gedifferentieerd sociaal continuüm schuilgaat. Naarmate men in de tijd vordert, nemen de differentiatie en segmentering toe.

Het volksleven kent verschillende aspecten en niveaus die vaak onontwaaarbaar met elkaar zijn verstrengeld. De eigenaardige vermenging van profane en sakrale elementen in het verschijnsel kermis of bedevaart is daar een voorbeeld van. Regionale verscheidenheid en fase-verschillen in ontwikkeling compliceren het beeld voor de onderzoeker. De term volksleven moet hier in navolging van Van Dale⁸ verstaan worden als het leven van de volksklasse(n) in al zijn vormen en uitingen. Slechts enkele van deze vormen en uitingen zullen hier ter sprake komen. Al te snel denkt men soms het gehele volksleven te kunnen overzien en weer te geven.

Dit artikel heeft drie hoofdstukken. Het eerste handelt over de zuivering en verheffing van de geestelijke stand. Het tweede hoofdstuk gaat over de doorvoering van de contra-reformatie in zowel de beleving van tijd als

⁸ Kruyskamp, *Van Dale*, II, 2808.

ruimte. Het laatste biedt informatie over enkele vormen van het georganiseerde volksleven. De hoofdstukken zijn telkens onderverdeeld in twee paragrafen. Na de beschrijving van het gedrag van klerus en kapittel (1.1) staan we stil bij de doorvoering van de Trentse geest binnen de diocesane kerkstructuur (1.2). Hierop volgt de uiteenzetting over het heiligen van de zon- en feestdagen (2.1) en het eerbiedigen van de gewijde plaatsen (2.2), waarbij het zuiveringsproces, waarin het profane van het sakrale ontkoppeld wordt, centraal staat. In het derde hoofdstuk wordt het proces van verwijdering tussen kerk en volk binnen de schuttersgilden belicht (3.1). In de laatste paragraaf bespreken we de zuivering en het gebruik van de religieuze broederschappen als instrument van rekatholisatie door de geestelijkheid (3.2). Het betoog wordt besloten met een konklusie. Toegevoegd is als bijlage een beknopte chronologie.

1 De hand in eigen boezem

Alvorens men kon beginnen met de zuivering en verheffing van het geloofsleven van de leken diende eerst in eigen huis orde op zaken te worden gesteld. Dit streven komt fraai tot uitdrukking in het adagium 'Reformatio in capite et membris', dat impliciet de fasering van dit rekatholisatie-proces aangeeft.

1.1 *Het gedrag van klerus en kapittel was niet altijd voorbeeldig...*

Het leven van de geestelijkheid in de zestiende eeuw aan de vooravond van de hervorming geeft over het algemeen gesproken geen opwekkend beeld te zien. Zowel het kerkelijk bestuur als de spiritualiteit verkeerden in de eerste helft van die eeuw in een crisis-staat⁹. Voor ons verhaal is vooral de toestand van de parochies belangrijk. Het dorp, en daarmee ook de parochie, vormde namelijk de leef- en belevingswereld van het volk. Het overgrote deel van de mensen kwam in zijn leven niet of nauwelijks buiten de geboortestreek. Een tocht naar een verder weg gelegen oord, meestal bezocht in verband met een bedevaart, was in het algemeen een eenmalige gebeurtenis die de mensen hun leven lang bijbleef. Het beeld dat de gelovigen vormden van de kerk werd grotendeels bepaald door de pastoor en zijn kapelaan(s). De op termijn gaande paters die langs de huizen en boerderijen trokken waren eveneens een vertrouwde verschijning voor het volk. De sekuliere klerus die immers onder het volk leefde en wekelijks zo niet dagelijks met hen in aanraking kwam, krijgt de hoofdaandacht¹⁰.

⁹ Rogier, *Gesch. v/h kath.*, I, 14-15.

¹⁰ In niet minder dan 25 parochies van de Meierij kon echter de geestelijke verzorging in handen van kloosterlingen berusten. Hier werden niet altijd regulieren als pastoor aangesteld maar ook wel wereldgeestelijken. In de loop van de zestiende eeuw is het blijkbaar steeds meer gewoonte geworden in deze parochies sekulieren te benoemen, zodat men in de zeventiende eeuw durfde te spreken van een oud recht om een wereldheer als pastoor te hebben (Meerendonk, *Geest en levenswijze*, 20-22).

In de steden lagen de zaken iets anders. Afgezien van het gegeven dat de burgers meer mobiel waren, hadden zij ook vaker gelegenheid om in kontakt te komen met een meer gevarieerde geestelijkheid, zowel regulier als sekulier. Het onvoorbeeldige gedrag van de enkeling zou hier, in tegenstelling tot het platteland, theoretisch gezien minder schade aangericht kunnen hebben bij het volk. Het leven van de geestelijkheid diende per slot van rekening een spiegel te zijn voor de gelovigen.

De financiële toestand van veel parochies was vaak zorgelijk. De opbrengsten bleken soms niet voldoende om een geestelijke in het dorp te onderhouden. Daarom was de klerus dan ook regelmatig gedwongen een nevenberoep uit te oefenen. Veel dorpspastoors exploiteerden een boerenbedrijfje en hielden – zeer toepasselijk – schapen¹¹. Ook het openen van een tapperij of herberg kon zeer lucratief zijn, temeer daar de geestelijkheid vrijgesteld was van accijns op wijn en bier. Deze laatste oplossing voor de geldelijke nood werd echter door de kerkleiders niet als ideaal beschouwd. Verwonderlijk was het niet dat bisschop Gijsbertus Masius ‘afgeschafft wilde zien dat sommige geestelijken herbergen openen en bier tappen’¹².

De pastoor was over het algemeen geen geleerd of belezen man en soms zelfs ‘valde simplex in latina lingua’¹³. Een enkele keer bleek zelfs zijn kennis van de belangrijkste kerkelijke zaken verbijsterend miniem¹⁴. Dit kon ook niet anders als men bedenkt dat het met de opleiding van de geestelijkheid vaak pover gesteld was. Een eigenlijke opleiding tot het priesterschap heeft tot aan het concilie van Trente ontbroken. De meeste priesters hadden niet veel meer gevolgd dan een parochiale stadsschool alwaar ze niet meer leerden dan de elementaire kundigheden. De verdere opleiding bestond dan uit het in de leer gaan bij een pastoor (vaak als koster of schoolmeester) om zich aldus – eventueel aangevuld door zelfstudie – in het ‘vak’ te bekwamen¹⁵.

De grote massa zette geen voet in het universitaire milieu. Slechts een kleine minderheid (10 à 20%) ging, na de schrijf- en stadsschool doorlopen te hebben, naar de aansluitende cursus van de artes aan een universiteit, meestal te Leuven of Keulen. Hierna volgde in het meest ideale geval een

¹¹ Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 77.

¹² Visitatie van het Kathedraal Kapittel van 's-Hertogenbosch 12-26 september 1595. Uitgegeven door A. M. Frenken, in: *De latere kerkvisitaties*, 3-54. Aldaar, 43. De visitatieverslagen zijn alle in het Latijn gesteld; de in de tekst geciteerde stukken zijn vertalingen van de auteur.

¹³ De latere kerkvisitaties van Bisschop Nicolaas van Zoes, uitgegeven door Frenken, in: *De latere kerkvisitaties*, 77-115. Aldaar, 86 (betr. pastoor te Liempde).

¹⁴ Muller, *Onze kerkelijke toestanden*, 74; Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 59-61.

¹⁵ Rogier, *Gesch. v/h kath.*, I, 40-41; Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 56-58.

studie in de theologie totdat men de doctorstitel behaalde¹⁶. De meesten stelden zich echter tevreden met de titel 'magister artium' na twee of drie jaren studie. De laatste categorie vormde het hogere kader van de klerus.

Voor ons is nu de vraag van belang of deze vrij goed geschoolde magistri daadwerkelijk in de zielzorg terechtkwamen. Het blijkt dat slechts een minderheid opgenomen werd door de kapittels zodat het merendeel in de 'cura animarum' werk vond, zowel in de steden als op het platteland. Toch kwamen de magistri duidelijk meer voor in de steden, alwaar zij vaak deftige pastوراتen en vikariaten bekleedden, dan in de dorpen¹⁷. Dit overziend mogen we stellen dat de overwegend agrarische bevolking van het platteland geestelijken toebedeeld kreeg die weliswaar het meest bij haar cultuur aansloten, maar die, uitzonderingen daargelaten, het minst onderlegd, bedreven en bezielde waren.

1.2 *Het doorvoeren van de Trentse geest*

De geestelijkheid bezat een sterke voorbeeldfunctie voor de leken. Het geestelijk wel en wee van de gelovigen was in veel opzichten van hen afhankelijk. Een hoogstaande klerus kon het kerkelijk leven in een periode sterk stimuleren en verbeteren terwijl een nonchalante, ondeugdzaame geestelijkheid een gehele streek landurig kon besmetten¹⁸. De kerkleiders waren zich van de verantwoordelijkheid in dezen zeer goed bewust toen ze besloten de dekreten van het concilie van Trente in een provinciaal concilie voor de kerkprovincie toepasbaar te maken. Deze bijeenkomst werd in 1570 gehouden in de stad Mechelen waar de zetel van het aartsbisdom was gevestigd.

De dekreten en statuten van dit concilie¹⁹ bevatten de essentiële punten van de door Trente voorgeschreven hervormingsmaatregelen, zoals het precies vaststellen van de katholieke leer, de oprichting van seminaries en het geven van catechismusonderricht aan de leken. Ook werden dekreten opgenomen over de 'Vita et honestate Clericorum' (Titulus XIV) en de 'Correctione Clericorum' (Tit. XV). Helaas was het effect van dit eerste provinciaal concilie wegens de onrust en troebelen van de Opstand gering. De recalcitrante kapittels en kloosters evenals de burgerlijke autoriteiten bemoeilijkten de uitvoering van de besluiten²⁰.

In aansluiting op het provinciaal concilie van Mechelen moest in elk der

¹⁶ Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 52.

¹⁷ Rogier, *Gesch. v/h kath.*, I, 42; Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 56.

¹⁸ Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 134.

¹⁹ De Ram, *Synodicon Belgicum*, I, 89-134.

²⁰ Rogier, *Gesch v/h kath.*, I, 350.

diocesen een synode gehouden worden, waarop de besluiten van het concilie aan de klerus meegedeeld zouden worden. Zodoende werd reeds in mei 1571 door bisschop Laurens Mets de eerste diocesane synode van Den Bosch belegd²¹. Dergelijke synoden waren zeer belangrijk doordat haar dekreten op het belang van het bisdom gericht waren en daar onmiddellijk kracht van wet hadden. Het provinciale concilie had daarentegen veel meer algemene oogmerken en telde van elk bisdom slechts enkele afgevaardigden. Zijn dekreten waren in de zestiende eeuw niet zonder meer van kracht voor de afzonderlijke bisdommen²². De inrichting van de diocesane synode vertoonde veel overeenkomsten met het provinciaal concilie; ook hier waren bepalingen opgenomen over het leven en de deugdzzaamheid van de geestelijken. Ook met betrekking tot het volk werd er het een en ander bepaald, zoals we nog zullen zien.

Van 8 tot 20 mei 1574 werd het tweede provinciaal concilie van de Mechelse kerkprovincie gehouden maar nu te Leuven, daar Mechelen veel oorlogsschade geleden had²³. De vrome plannen van de concilievaders werden echter wederom doorkruist door de Opstand die burgeroorlog en geloofsvervolging in zijn kielzog meevoerde. Pas in 1607 zou het derde provinciaal concilie gehouden worden, ditmaal weer te Mechelen²⁴. Deze vergadering heeft zeer grote invloed gehad, temeer doordat zij samenviel met het bewind der aartshertogen Albertus en Isabella dat de katholieke herleving een warm hart toedroeg. Er werd veel besloten, maar het belangrijkste was dat de dekreten geen dode letter bleven maar daadwerkelijk uit-en doorgevoerd werden. De lagere burgerlijke autoriteiten die de kapittels en kloosters steunden, werden door het aartshertogelijk paar fors aangepakt. Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) verschaftte de rust en stabiliteit om het katholicisme weer te laten herleven.

In navolging van dit derde concilie werd in Den Bosch onder bisschop Gijsbertus Maas de tweede diocesane synode gehouden²⁵. De maatregelen van de eerste synode van 1571 werden verfijnd maar vooral ook uitgevoerd. Op deze synode ging de bisschop nota bene in zijn openingsrede met name in op het levensgedrag en de plichtsbetrachting van de klerus op het platteland. 'Onze priesters schrapen hun inkomsten bijeen uit het zweet en bloed der armen, studeren niet, lezen niet in de H. Schrift, maar kunnen u inlichten over de herbergen waar men de beste wijn en het beste bier kan

²¹ Stejartius, *Synodi duae*, 1-99.

²² Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 19.

²³ De Ram, *Synodicon Belgicum*, I, 168-228.

²⁴ Ibidem, I, 229-438.

²⁵ Stejartius, *Synodi duae*, 100-226.

krijgen; zij weten waar hazen en vogeltjes te vangen zijn en leven als beesten²⁶. Vooral deze laatste opmerking is erg beeldend en zelfs grof maar men mag het retorische karakter van deze synodale begroeting zeker niet uit het oog verliezen²⁷.

De synoden maakten de bestaande wet officieel bekend zodat niemand zich voor de kerkelijke rechter op onwetendheid kon beroepen. Hierop konden dus de officialen, provisoren en dekens hun toezicht, visitaties en processen baseren. Zodoende werd de toepassing van de kerkelijke wet bevorderd²⁸.

Verordeningen uitvaardigen zonder er controle op uit te oefenen bleek niet effectief. Daarom ondernam bisschop Sonnius meteen na de oprichting van het bisdom een aantal visitatiebezoeken. Zijn opvolgers hebben deze werkwijze vrij consequent volgehouden, voorzover zij daartoe in de gelegenheid waren in de vaak roerige tijden. Gelukkig zijn veel verslagen van deze visitaties bewaard gebleven. Zij vormen een kostbare bron om een beeld te krijgen van het reilen en zeilen in het zestiende- en zeventiende-eeuwse bisdom²⁹. Tijdens de visitaties werd geïnformeerd naar het godsdienstig functioneren van klerus en leken in de parochies. Ook de kapittels en de kloosters werden gevisiteerd. Tevens werd het onderhoud en gebruik van kerkgebouw en -inventaris geïnspekteerd evenals de paramenten en andere misbenodigdheden.

In de verslagen van de visitaties bespeurt men af en toe elementen uit het volksleven en volksgeloof. Deze verslagen kunnen, als ze systematisch doorgewerkt worden, soms interessante volkskundige gegevens opleveren. Als volkskundige bron zijn de visitatieverslagen nog maar zelden gebruikt. Deze bronnen dienen daarvoor kritisch bekeken te worden alvorens men er konklusies aan verbindt. Allereerst dient te worden opgemerkt dat de visitatieverslagen een eenzijdig negatief beeld geven. Goede, positieve zaken zal men er over het algemeen niet vermeld zien. Tevens dient men bedacht te zijn op onderlinge twisten tussen de pastoor en zijn kapelaan(s) of op kanunniken die elkander bij de bisschop in diskrediet proberen te brengen. De parochianen krijgen in de visitatieverslagen helaas veel minder aandacht. En juist in hen zijn we in dit verband in de eerste plaats geïnteresseerd. De belangstelling voor het parochieleven en de volksgebruiken

²⁶ Ibidem, 100-112. De Nederlandse vertaling is van Rogier, *Gesch. v/h kath.*, I, 536-537. Zie de reactie hierop van Frenken, *Bij de herlezing van Rogier*, 287-291, waarin hij terecht deze vertaling als zeer eenzijdig en gekleurd betitelt.

²⁷ Rogier, *Gesch. v/h kath.*, II, 537.

²⁸ Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 34.

²⁹ De visitatieverslagen van het bisdom Den Bosch zijn allemaal gepubliceerd; een overzicht vindt men in: Spiertz, Janssen, *Gids voor de studie van reformatie en katholieke herleving*, 121-128. Voor de periode na 1650 zie: Cornelissen, *Verslagen over den toestand v/h vicariaat*.

verschilt natuurlijk per visitator. Zo is het bijvoorbeeld opvallend dat de landdeken Thomas Stricken uit het dekenaat Helmond wat meer aandacht had voor de gebruiken van het volk dan zijn kollega's³⁰. Diverse volksgebruiken waren in de ogen van de landdeken misbruiken en als zodanig tekende hij ze op.

Toch kan de informatie over het leven van de klerus ook interessant zijn in zoverre ze een afspiegeling is van het gedrag van het gelovige volk. De meerderheid van de geestelijken kwam voort uit zowel de gewone stedelijke burgerij, zoals de ambachtslieden en winkeliers, als uit de boerenfamilies op het platteland³¹. Leden van de adel of van voorname families kwamen meestal terecht in de stadsparochies of kapittels, die binnen ons bestek minder interessant zijn, vooral omdat de meeste kapittels geen banden met het parochielevens onderhielden. Dit betekent dat de dorpspastoors en -kapelaans opgevoed en opgegroeid zijn met de gebruiken en tradities van het volk die tot op zekere hoogte hun denkwereld en mentaliteit bepaald zullen hebben. Een klerus gerekruteerd uit het volk zal sympathie voor het volksleven hebben en er bij tijd en wijle ook aan deelnemen, zoals bijvoorbeeld bij het jaarlijkse koningsschieten. Het gedrag van de klerus zoals beschreven in de visitatieverslagen kan dus informatie verschaffen over de cultuur van het volk.

De volkskundige oogst uit de visitatieverslagen is vrijwel altijd schamel. De resultaten zijn niet erg spectaculair. Toch verschaffen ze ons belangrijke gegevens en aanwijzingen over bepaalde aspecten van het volksleven. In het vervolg zal dan ook geregeld uit deze bron geput worden.

Met harde hand werd door de bisschoppen de Trentse geest doorgevoerd in het bisdom. Reeds in 1568 visiteerde bisschop Sonnius het kapittel van Den Bosch alwaar hij de kanunniken ondervroeg '... of er leden van de kerk zijn die door een ergerlijk concubinaatsleven, een verdachte samenwoning, simonie, het woekermisbruik of door klubjes voor spel of drank de geestelijkheid doen stinken in de neus van het volk...' ³². Er werd duidelijk nadruk gelegd op het belang van voorbeeldig gedrag van de klerus, getuige de wel enigszins 'zinnelijke' uitlating van Sonnius. Gelukkig kon een kanunnik antwoorden '...dat hij vooralsnog niets weet en niets kan zeggen over ergerlijk leven en concubinaat' ³³, hoewel het gebruik van de term 'pronunc' te denken geeft...

³⁰ Kerkvisitaties van de Landdekens in het bisdom 's-Hertogenbosch, in: Frenken, *De latere kerkvisitaties*, 174-190.

³¹ Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 64-65.

³² Frenken, *Kerkvisitaties van Sonnius*, 59.

³³ Ibidem.

Sonnius vervaardigde in 1568 ook nieuwe statuten uit voor dit kapittel, waarvan artikel 23 hier wordt weergegeven vanwege de mentaliteit die eruit spreekt:

'Bovendien al die dingen die door de pausen en de H. Concilies over het leven van de geestelijken, hun deugdzaamheid, en over het onderhouden van de eredienst en leer en tevens over de weelde, de eetpartijen, dansen, kansspelen, andere spelen en over verschillende slechte dingen, en ook over het mijden van wereldse zaken overvloedig en heilzaam besloten zijn, wij verordenen dat [al deze zaken] onverlet moeten worden onderhouden onder dezelfde straffen en zwaardere, als het nodig is, naar ons oordeel op te leggen; en geen beroep zal de uitvoering van die dingen, die behoren tot de verbetering der zeden, ongedaan kunnen maken'³⁴.

Dit was zeker forse taal waarbij de laatste zin elke lust tot protest in dezen bij het kapittel weggenomen zal hebben. De zelfverzekerdheid en kracht die uit de statuten spreekt heeft stellig indruk gemaakt. Enkele tientallen jaren later zouden de uitspattingen en spelen van het volk ook op een dergelijke manier aangepakt worden.

Dat de bisschoppen veertig jaar later ook nog in deze geest handelen blijkt bijvoorbeeld uit de visitatie van het kapittel van St. Oedenrode in 1608.

'... verder omdat er geen kracht is zonder strengheid [quia vigor ubi rigor], daarom moeten vooral door terechtwijzingen en andere rechtsmiddelen weggenomen en gestraft worden de fouten die schande verwekken in het volk Gods [i.c. de gelovigen] zoals vieselijke ondeugden, twisten, dronkenschappen, dobbelspelen en andere dergelijke dingen, die zonder pardon en toegeeflijkheid gestraft moeten worden...'³⁵.

De houding van de kerkleiders vertoonde dus wel een opmerkelijke continuïteit. Er werd echter lang niet overal zo streng opgetreden. Soms kon men tevreden vaststellen dat bepaalde misbruiken geheel afwezig waren zoals te Hilvarenbeek in 1609 waar zich 'onder de klerus geen drinkers, dobbelaars of kroeglopers' bevonden³⁶. Ten aanzien van de parochianen kon men opmerken dat er 'geen concubinarii, spelers en vechtersbazen', die de zeden in het dorp verstoorden, leefden³⁷.

Ondanks de vele tekortkomingen die men kan konstateren, moet ongetwijfeld worden gesteld, dat het overgrote deel van de Meierijsse klerus zich heeft gedragen op een wijze die, volgens de normen uit die tijd, van niet slecht of behoorlijk tot zeer goed te kwalificeren is³⁸. De toestand in de

³⁴ Ibidem, 80.

³⁵ Bisschop Gijsbertus Masius visiteert het kapittel op 29 september 1608. Verslag uitgegeven door Frenken, in: *Documenten*, 144-148. Aldaar, 148.

³⁶ Frenken, *Documenten*, 82.

³⁷ Ibidem, 83.

³⁸ Meerendonk, *Geest en levenswijze*, 55.

zielzorg was over het algemeen niet zo somber; wie goed luistert hoort ook positieve geluiden. De geestelijkheid uit het begin van de zeventiende eeuw stond op een aanzienlijk hoger moreel en intellectueel peil dan een halve eeuw tevoren. Er was een nieuwe generatie priesters, voor een deel opgeleid aan het eigen seminarie in Den Bosch, die geheel doordrenkt was van de Trentse geest. Zodoende kwamen misstanden en gevallen van corruptie onder de geestelijkheid nauwelijks meer voor. Ook bestonden er geen langdurige hiaten meer in de zielzorg³⁹.

Vooral dit laatste gegeven is erg belangrijk. Nu de 'reformatio in capite' in grote lijnen geslaagd was, moest het proces doorgezet worden 'in membris', dat wil zeggen bij de parochianen. Doordat de parochies beter werden bediend, konden de gelovigen ook beter in de gaten gehouden worden. Zo werkte de katholieke herleving in alle geledingen van de samenleving door. Allereerst controleerden de priesters of het volk zijn geloofsplichten vervulde, vervolgens was men alert op allerlei bijgelovigheden, tovenarijen en exorcismen. Ook de meer onschuldige kanten van volksgeloof en volksleven werden door de klerus scherp in de gaten gehouden en indien nodig door hen bestreden. In werkelijkheid voltrok dit proces zich natuurlijk niet zo rechtlijnig als hier wordt voorgesteld. Het is een schematische weergave van een ontwikkeling die in tijd en ruimte slechts globaal vastgesteld kan worden.

De bronnen wekken de indruk dat in de tweede helft van de zestiende eeuw de progressie van de katholieke herleving onder de gelovigen gering was; vooral na het concilie van 1607 en de synode van 1612 – samenvallend met het Twaalfjarig Bestand – verschuift het zwaartepunt van het proces naar de parochianen die tenslotte de kerk 'aan de basis' vormen. Deze belangrijke periode viel onder de episkopaten van de bisschoppen Masius (1594-1614) en Zoesius (1615-1625). Aan hen komt dan ook de eer toe de Meierij 'geïmmuniseerd' te hebben voor het calviniseringsproces dat tevergeefs werd ingezet na de val van Den Bosch in 1629⁴⁰.

2 Heilige dagen en plaatsen

Vanouds waren bepaalde tijden en plekken gereserveerd voor het hogere en heilige. In het kader van de rekatholisering besteedden de kerkelijke overheden veel aandacht aan de heiliging van tijd (i.c. de zon- en feestdagen) en de eerbiediging van ruimte (i.c. de kerk en het kerkhof). De calviniseringspogingen richtten zich echter met name op het heiligen van de 'sabbat', die herhaaldelijk geprofaneerd werd door het volk.

³⁹ Rogier, *Gesch. v/h kath.*, I, 604.

⁴⁰ Ibidem, I, 371.

2.1 *Het heiligen van de zon- en feestdagen*

De kerkelijke wet schreef voor dat de gelovigen op de zon- en feestdagen de heilige mis moesten bijwonen en de dag als rustdag door moesten brengen⁴¹. Zoals gewoonlijk vertellen de bronnen ons het meest over de overtredingen, in dit geval de verstoring van de zondagsrust. Het is niet verwonderlijk dat dit een frekwent voorkomend verschijnsel was als men het groot aantal te vieren feestdagen in aanmerking neemt. Gevoegd bij het aantal zondagen (maximaal 52) kwam men aan bijna honderd heilige dagen. Dit aantal veroorzaakte een overdaad aan kerkelijke plechtigheden en had op den duur een maatschappelijke ontwrichting tot gevolg. Reeds in de middeleeuwen was het aantal feestdagen een paar keer herzien (Jan van Arkel, 1346; Hendrik van Beieren, 1525), maar deze besluiten brachten weinig verbetering⁴². De vermindering van het aantal feestdagen van circa veertig tot ongeveer dertig door paus Urbanus VIII in 1642 betekende enerzijds een stap in de goede richting, maar hield anderzijds wederom een veel te behoedzame hervorming in⁴³.

De gereformeerden hebben zich vanaf het begin erop toegelegd om een tamelijk strenge, later zelfs zeer strenge handhaving van de zondagsheiliging, en daarmee ook de zondagsrust, te bewerkstelligen. Evenals in Engeland is er in de noordelijke Nederlanden gedurende bijna de gehele zeventiende eeuw een felle strijd om de sabbatheiliging gevoerd, waarin de 'rekkelijken' en 'preciezen' steil tegenover elkander stonden. De strengere opvatting zegevierde tenslotte. Sommige dominees, waaronder Jacobus Koelman, wilden alleen de zondag handhaven en de kerkelijke feestdagen allemaal opheffen. Zover is het niet gekomen. Wel kan men stellen dat het calvinisme in bepaalde gebieden van ons land bijzonder succesvol is geweest met betrekking tot de zondagsheiliging⁴⁴. Wat de Meierij van Den Bosch betreft mocht dit alles niet baten. Integendeel, men maakte er zelfs een sport van om de gereformeerden te pesten zodat men 'op Sondagen ende andere tijden van predicatie (...) den grooten toeloop des volcx bijeencomende om te spotten' moest verbieden⁴⁵. In het vervolg van deze paragraaf zal nader worden ingegaan op de katholieke en op de calvinistische houding met betrekking tot achtereenvolgens slafelijke werken, commerciële activiteiten, kermessen, herbergen, sporten en toneelspelen.

De samenleving was op het einde der middeleeuwen complexer gewor-

⁴¹ Post, *Kerkgesch. M.E.*, II, 302.

⁴² Ibidem, II, 293.

⁴³ Cloet, *Het gelovige volk*, 397.

⁴⁴ Meertens, *Vorreformatiorische Relikte*, 397.

⁴⁵ *Archief Classis 's-Hertogenbosch*, inv. nr. 1, f. 25 (1648).

den door het toenemen van handel, scheepvaart en nijverheid. Een van de meest gehoorde klachten van de kerk was dat veel mensen de verplichting om zich te onthouden van slafelijke werken niet (meer) onderhielden⁴⁶. Onder deze zogenaamde 'opera servilia' verstond men vele soorten van arbeid. Zo schreef de aartsbisschop van Mechelen Matthias Hovius in 1598 een pastorale brief over de 'celebratione festorum':

'Soo ist dat wy eene-yeghelycken binnen onsen Aertsbisdomme van Mechelen wel scherpelycken verbieden (...) te doene eenighe slavelycke wercken, deur hen oft deur zyne huysgenooten oft andere wercklieden, als van ambachten, lantbouwinghe, schepen oft waghens te laden, oft lossen, bier, hout, colen, kareel [baksteen], kalck, steen, oft andere materialen oft arbeydelycke vrachten bestaen te voeren'⁴⁷.

De aartsbisschop specificeerde vervolgens met grote kennis van zaken de bepalingen betreffende de verschillende ambachten die vaak noodgedwongen op zon- en feestdagen arbeid verrichtten. Achtereenvolgens werden de molenaars, bakkers, bierbrouwers, beenhouwers, 'schip-trekkers', droogscheerders en 'huyvetters' besproken en werd aangegeven in welke gevallen en onder welke voorwaarden zij het dagelijkse werk mochten voortzetten⁴⁸.

Ook het bisdom Den Bosch had bepalingen dienaangaande, zij het echter niet zo uitvoerig geformuleerd als hierboven. In de tweede diocesane synode van 1612 werd verboden

'dat onze onderdanen een of ander slafelijk werk onder handen nemen, dat zonder duidelijk gevaar uitgesteld kan worden, zoals wollen of linnen doeken te wassen, bleken of verven, schapen en runderen te slachten of te zouten'⁴⁹.

Tijdens visitaties werd dan ook regelmatig genoteerd dat het volk de zon- en feestdagen schond.

De katholieke geestelijkheid was vrij gematigd en redelijk en voorzag in het geven van toestemming om te werken op zon- en feestdagen (behalve tijdens de hoogmis). Dit in tegenstelling tot de gereformeerde kerk die zich in de tweede helft van de zeventiende eeuw in de Meierij op het gebied van de zondagsheiliging hevig roerde. Men trad scherp op tegen de 'profanatien des Sabbats', zoals tegen 'het bleijcken van lijnwaedt en gaeren' en tegen

⁴⁶ Post, *Kerkgesch. M.E.*, II, 301.

⁴⁷ Deze brief draagt een Latijnse titel maar is verder in de landstaal gesteld en is gepubliceerd in: De Ram, *Synodicon Belgicum*, II, 335-341. Aldaar, 335. Voor de betekenis van 'kareel' zie: Verdam, Ebbinghe Wubben, *Mnl. Hwb.*, 283, onder het lemma *Careel* in de betekenis van 'Tichelsteen, gebakken steen'.

⁴⁸ De Ram, *Synodicon Belgicum*, 338-340.

⁴⁹ Stejartius, *Synodi duae*, 177 (Tit. XII, Cap. II).

'het gaen of malen van volmolens en papijr-, olij- en houtsagersmolens'⁵⁰. Men stelde om de haverklap dat

'de Prophanatien van 's Heeren vast en bededagen (...) overal nog seer in swang [gaan] hoewel op d'een plaets meer als op d'ander, boven anderen munten uijt Druinen, Hilvarenbeek, Oosterwijck, Boxtel (...). Tot Berchem gatet so grof als 't immer kan'⁵¹.

Bij het doornemen van de bronnen krijgt men onwillekeurig waardering voor de halsstarrigheid en ijver waarmee de dominees hun idealen trachtten te verwezenlijken.

Naast handenarbeid waren op de heilige dagen ook commerciële activiteiten taboe. Aartsbisschop Matthias Hovius verbood in zijn brief van 1598 om

'eenighe goeden, oft waeren te coopen oft te vercoopen, erven oft onterven, ghelyck oock eenighe waere, alwaert oock broot oft pasteyen, oft berders [toonbanken, uitstaltafels] oft berdesschen [luifels], oft andersins ter straeten werts ten toone te stellen, oft winkels te openen om te vercoopen'⁵².

Maar over het algemeen had het optreden van de katholieken een gematigd karakter zoals blijkt uit het gegeven dat het

'voor eerlyck recreatie [wordt] gheconsenteert, naer die hoochmisse ende niet eer, te vercoopen levendighe voghelen, ende conijnen, ende binnens den heelen dach om des noots wille, suycker, specerye ende poillerye [gevogelte] met gheslotene dueren ende winkels, sonder dat die vercoopers eenighe openinghe sullen moghen doen van hunne huysen, waerduere zy hunne waeren souden verthoonen, oft die selve aen iemand mogen presenteren, oft die coopers aenlocken'⁵³.

De gereformeerden traden veel strenger op, wat schril afstak tegen het genuanceerde karakter van de katholieke benadering. Het ergerde de dominees vaak dat de overheid het verkeerde voorbeeld gaf, zoals bijvoorbeeld te Drunen in 1677. De drost had aldaar briefjes laten aanplakken, waarop vermeld stond dat 'men op Sondach ten een uijre zoude comen 't hout-gewas zien, [en] daarop accordeerende coopdagen aangesteld inde herbergen'⁵⁴. Ook het vergaderen van de schepenen op zondag, ja zelfs

⁵⁰ Middelen tot stuijtinge van eenige hooggaande Sonden onses Landes (1662) in: *Archief Classis 's-Hertogenbosch*, inv. nr. 10, f. 126^f-136^v. Aldaar, f. 129^f.

⁵¹ *Archief Classis 's-Hertogenbosch*, inv. nr. 37, f. 79^{f-v} (visitatieverslag 10 april 1687).

⁵² De Ram, *Synodicon Belgicum*, II, 336. Voor de betekenis van 'berders' zie: Verdam, Ebbinghe Wubben, *Mnl. Hwb.*, 79, onder het lemma *Bert* in de betekenis van 'tafel, ook: tafel waarop iets wordt uitgesteld'. Vergelijk ook het gezegde 'iets te berde brengen'. Voor de betekenis van 'berdesschen' zie: ibidem, 110, onder het lemma *Bordessche* in de betekenis van 'luifel'.

⁵³ De Ram, *Synodicon Belgicum*, II, 336.

⁵⁴ *Archief Classis 's-Hertogenbosch*, inv. nr. 37, f. 10^f (visitatieverslag 1677).

onder de predikatie, was hun een doorn in het oog⁵⁵.

De meeste klachten van zowel de katholieke als de protestantse geestelijkheid vernemen we echter omtrent de markten. De vele weekmarkten, die meestal plaatsvonden op maandag of in het algemeen op de dag na een feestdag, noodzaakten vele marktgangers vanwege de grote afstanden, de slechte wegen en de primitieve vervoersmiddelen, om reeds een dag van te voren (op de feestdag) met hun koopwaren op weg te gaan⁵⁶. Dat de klerus voor deze ontheiliging begrip had blijkt wederom uit het schrijven van Hovius:

‘Alsoo den Kempen groots deels is spysende die stadt van Mechelen van graene, ende nochtans hem soo verre is streckende, dat die aenvoerders vanden selven graene, niet en kunnen van haerder wooninghe tot de voorsc. Stadt ghecommen, om ten selven daghe ter merckt te zyne, soo wordt desen noot inneghesien, ende den selven aenvuerders ofte coopliden toeghelaten opden vierdach voordien mercktdach commende, maer niet op eenighen Sondach inne te bringen het graen dat zy t’sanderdaechs op den merckt begeeren te penneweerden⁵⁷.

Wel trad de aartsbisschop resoluut op door te verbieden om op de zon- en feestdagen op de markten in het openbaar boter, kaas, melk, eieren, gevogelte, schilderijen, beelden en dergelijke te kopen of verkopen⁵⁸.

Er was op de markt natuurlijk veel meer te beleven dan in de kerk. Het was dan ook niet verwonderlijk dat een der kanunniken van het kapittel van Hilvarenbeek in 1615 klaagde dat de markt niet meer, zoals vroeger gebruikelijk, op vrijdag doch op zondag gehouden werd, met het gevolg dat de kerkelijke diensten er onder leden⁵⁹. Wat hier is opgemerkt over de weekmarkten gold nog in sterkere mate voor de jaarmarkten en kermissen, die vanouds op een kerkelijke feestdag gevierd werden (kerkwijdingsfeest of de viering van de naamdag van de patroonheilige).

Na gedane zaken ging men zich vermaken! In de herbergen vloeide het bier rijkelijk. Zo werd de heiligendag vaak een feest van rumoer en uitspatting. Drank, dobbelspel, toneelvoorstellingen en loszinnige liederen ontheiligden de dag die oorspronkelijk alleen gewijd was aan de dienst des Heeren⁶⁰. Vanzelfsprekend veroorzaakte dit ook bij de gereformeerden veel ergernis. De overheid werd verzocht op te treden ‘tegen de marckten en

⁵⁵ Ibidem, inv. nr. 10, f. 128^v (1662).

⁵⁶ Van den Berg, *Viering v/d zondag*, 182.

⁵⁷ De Ram, *Synodicon Belgicum*, II, 340.

⁵⁸ Ibidem, 336.

⁵⁹ Frenken, *Documenten*, 37.

⁶⁰ Van den Berg, *Viering v/d zondag*, 100.

kermissen die openlijk op Sonnedaghen tot grote ontheiliging van de Sabbats des heeren werden gehouden, met openinge van kramen, batamentscholen [toneelvoorstellingen], [en] lotwerpen [toekomst voorspellen]⁶¹. Alle 'wereltse lichtveerdicheden', met name komedies en danserijen, moesten speciaal tegen de tijd van aanstaande jaarmarkten of kermissen geweerd worden⁶².

Dergelijk volksvermaak was niet alleen tijdens kermissen of jaarmarkten verboden maar op alle zon- en feestdagen. Een brandpunt der zonde was natuurlijk de herberg. 'Ende want alle vierdaghen', zo stelde Matthias Hovius in 1598, 'verheysschen sunderlinghe Godtsdiensticheyt, die in de herbergen niet en geschiet'. Hij verbood verder 'alle herberghiers, taverniers, tappers ende cabarettiers, eenighe personen oft gasten te setten om eten oft drincken, voor dat die hoochmisse inde hoofkercke is ghedaen'⁶³. Na de hoogmis kwamen de mannen in de dorpsherberg bij elkaar, om de sociale kontakten te verstevigen, te kaarten en te dobbelen, of om te gokken en weddenschappen af te sluiten. Dit alles natuurlijk onder het genot van de volksdrank bij uitstek: het bier.

De actieve en zelfs ook passieve sport- en spelbeoefening werd door de kerk streng gereguleerd.

'Wort oock verboden alle kaet-spielen te openen, daer spelen oft te gaen sien, klosbanen, rollebanen, schuttershoven, oft schermscholen te openen oft te hanteren, oft papegay te schieten, voor den elfve uren voor den noen'⁶⁴

zo schreef de reeds genoemde aartsbisschop van Mechelen die werkelijk alle mogelijke volkse aspecten van het vieren der zon- en feestdagen aan het papier toevertrouwde.

Een geliefd volksvermaak was het aanschouwen van toneelvoorstellingen en wagenspelen in de open lucht. De tweede diocesane synode van Den Bosch in 1612 was daar duidelijk over. Men moest de toneelspelers, komedianten, kwakzalvers en bedriegers verbieden om op de kerkelijke feestdagen voor het volk op te treden⁶⁵. Zoals te verwachten was de

⁶¹ *Archief Classis 's-Hertogenbosch*, inv. nr. 10, f. 128^v (1662). Voor de betekenis van 'batamentscholen' zie: Verdam, Ebbinge Wubben, *Mnl. Hwb.*, 56, onder het lemma *Batement* in de betekenis van 'toneelvertooning'. Zie tevens: *Ibidem*, 523, onder het lemma *Schole* in de betekenis van 'verzamelde menigte, troep' en 'bijeenkoms', 'samenscholing'. Een batamentschool is dus een groep toneelspelers of een toneelvoorstelling waar veel mensen (spelers en toeschouwers) bijeenkomen.

Voor de betekenis van 'lotwerpen' zie: *ibidem*, 339, onder het lemma *Lotwerpinge* in de betekenis van 'het voorspellen der toekomst'.

⁶² *Archief Classis 's-Hertogenbosch*, inv. nr. 10, f. 135^v.

⁶³ De Ram, *Synodicon Belgicum*, II, 337.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ Stejartius, *Synodi duae*, 178 (Tit. XII, Cap. V).

houding van de gereformeerden in de tweede helft der zeventiende eeuw op dit punt nog veel strenger; zelfs de ‘Geestelijcke en Schriftuurlijcke Comediën’ werden verboden⁶⁶. Het zal dan ook geen verbazing wekken dat

‘alle kercken tegen den tijt van haere aenstaende kermissen haere respectieve Magistraten ernstlijck sullen versoecken, de comedianten en batamentspeelders, & diergelijcke Gespuys van Menschen, uyt haere plaetsen te weiren’⁶⁷.

Om de profane volksvermaken op heilige dagen tegen te gaan stippelde de kerk haar eigen taktiek uit. Toen de pastoor eenmaal erin geslaagd was zijn parochianen op zon- en feestdagen van slafelijke arbeid af te houden, rees onmiddellijk een ander probleem. De aldus vrijgekomen tijd moest ter heiliging van de dag des Heeren, en niet tot ‘wereldse’ bezigheden worden aangewend⁶⁸. De kerk zocht naar godsdienstoefeningen om naast de eu-charistieviering, de zon- en feestdagen religieus nog wat op te vullen⁶⁹. Zodoende werd er van kerkelijke zijde een dagvullend programma ontwikkeld, zodat de gelovige in de gelegenheid werd gesteld de meest kritieke momenten van de heilige dagen, namelijk de namiddag en de avond, op een voor het zieleheil veilige manier door te brengen⁷⁰.

Reeds in de tweede diocesane synode van Den Bosch (1612) deed men een ernstig beroep op de pastoors en schreef men dat

‘opdat het volk Gods teruggebracht zal worden van ijdele zaken, ledigheid en drinkgelagen, naar de heilzame zaken van het eeuwig Heil en meer zal bidden (...); sporen wij in de Heer aan en smeken alle pastoors, om op feestdagen de godsverering in de kerken vooral na het middagmaal in te stellen, en zich toe te leggen op het vieren van de vespers met de koster en de leerlingen; en dat ze na de vespers catechismusonderricht voor de jeugd geven’⁷¹.

Ook in het pastorale ‘veld’ kon men dergelijke dingen horen. Zo drong de pastoor van Lith er in 1617 op aan ‘dat er Lof gehouden zal worden en dat er middelen gevonden moeten worden om op zon- en feestdagen godsdienstonderricht te geven, omdat de jeugd rondzwerft over de straten en het op drank gemunt heeft’⁷².

⁶⁶ *Archief Classis 's-Hertogenbosch*, inv. nr. 10, f. 132^v, f. 133^f (1662).

⁶⁷ *Ibidem*, f. 133^v.

⁶⁸ Art, *Heilige tijd*, 595.

⁶⁹ Cloet, *Het gelovige volk*, 397.

⁷⁰ Art, *Heilige tijd*, 595. De auteur plaatst deze ontwikkeling weliswaar in de negentiende eeuw, maar voor het bisdom Den Bosch kan men reeds in het begin van de zeventiende eeuw dit verschijnsel bespeuren.

⁷¹ Stejartius, *Synodi duae*, 177-178 (Tit. XII, Cap. III).

⁷² Visitaties van 1617 in het dekenaat Oss (kerkvisitaties van Bisschop Nicolaas van Zoes). Uitgegeven door Frenken, in: *De latere kerkvisitaties*, 125-132. Aldaar, 131-132.

Afbeelding 1

De boerenkermis (±1600) van Pieter Bruegel de Jonge (1564-1638). Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Brussel.

Pieter Bruegel de Jonge heeft veel naar de werken van zijn vader Pieter Bruegel (de Oude, ca. 1525-1569) geschilderd. De zoon wordt ook wel de 'Helse Bruegel' genoemd om hem te onderscheiden van zijn vader (de 'Boerenbruegel') en zijn broer Jan (de 'Fluwelen Bruegel', 1568-1625).

Het werk van Pieter Bruegel de Oude heeft zoals bekend een grote documentaire waarde. Ook zijn zoon Pieter gaf het volksleven zeer betrouwbaar weer. Het hier afgebeelde schilderstuk sluit wonderwel aan bij de in dit artikel gebruikte geschreven of gedrukte bronnen. Als zodanig kan dit werk als een primaire historische bron dienst doen. De schilder heeft alles wat op de kermisdag(en) gewoonlijk gebeurde gekomprimeerd tot één moment. In werkelijkheid speelde zich natuurlijk niet alles tegelijk af! De vroegere conservator van het Vlaamse Openlucht Museum te Bokrijk (B.), dr. Jozef Weyns (1913-1974), heeft het werk van de Boerenbruegel reeds veelvuldig gebruikt als volkskundige bron, met name voor het huisraad⁷³. Ook binnen de huidige geschiedbeoefening komt er steeds meer aandacht voor het gebruik van beeldmateriaal als historische bron⁷⁴.

In het kerkelijk offensief tegen het volksvermaak moest men vaak bij de wereldlijke overheid om hulp aankloppen. Zo moest de schout van Hilvarenbeek in 1628 erop letten dat hij op het uur van de kerkdienst en van de catechismus de jongens naar de kerk stuurde en uit de herbergen weerde⁷⁵.

In het proces van rekatholisatie zien we telkens pogingen van de kerk om het sakrale te zuiveren van het profane en alledaagse. Wat de tijd betreft maakte de kerk een rationele scheiding tussen heilige en niet-heilige dagen. Een dergelijke tweedeling bestond in de mentaliteit van het volk niet: de gewone gelovigen beschouwden hun konkrete leefwereld als één groot geheel.

2.2 *Het eerbiedigen van gewijde plaatsen*

De kerk en het kerkhof namen een centrale plaats in binnen de woongemeenschap. Als zodanig stonden ze dan ook midden in het volksleven. Het kerkhof was evenals de kerk gewijd terrein, maar dit nam niet weg dat ze voor een ieder openbaar en toegankelijk waren. Als symbolen van de gemeenschap – zowel van de levenden als van de doden – vormden ze een ontmoetingspunt voor jong en oud. Men trof elkaar regelmatig op deze heilige plaatsen en zodoende speelde een groot deel van het sociale leven zich hier af.

Dat deze sociale functie in de ogen van de geestelijkheid lang niet altijd samenging met de religieuze praktijk laat zich licht raden. 'Opdat de godsvrucht van het volk vooral tijdens de Diensten niet gestoord wordt', zo bepaalde de eerste Bossche synode van 1571,

'vernieuwen wij bij deze, dat hetgeen in het Provinciaal Concilie van Mechelen [1570], onder zekere geldboeten, nauwkeurig bepaald is over het verhinderen van profane gesprekken en wandelingen op heilige plaatsen: en we bevelen dat op de aangegeven tijd honden daaruit geweerd worden en dat de onbeschaamdheden van sommige bedelaars en de ongepastheden van kinderen en het heen en weer lopen beteugeld worden'⁷⁶.

In september van hetzelfde jaar werd bij de visitatie van de parochie te Nieuwaal genoteerd dat aldaar het misbruik bestond dat de mensen el-kander onder de diensten op het kerkhof verhalen vertelden⁷⁷. Dat is ook niet verwonderlijk als men het geringe godsdienstondericht, het hanteren

⁷³ In vrijwel al het werk van Weyns komt Pieter Bruegel de Oude te sprake. We vermelden hier alleen: Weyns, *Bij Bruegel in de leer*.

⁷⁴ *Imagining the past. Beeldmateriaal en materiële cultuur als historische bron* (congresbundel). Congres Amsterdam 4-6 april 1984.

⁷⁵ Frenken, *Documenten*, 84.

⁷⁶ Stejartius, *Synodi duae*, 80 (Tit. 23, Cap. II).

⁷⁷ Goossens, *Kerk- en kloostervisitaties*, 144.

van een vreemde taal, het uitvoeren van rituele handelingen door een priester met de rug naar het volk en de aanwezigheid van het afstand scheppende doksaal in aanmerking neemt.

Daarnaast gaf ook de wereldlijke overheid vaak niet het goede voorbeeld. Het aloude gebruik om op deze heilige plaatsen openbare vergaderingen van bestuur en ingezetenen van de gemeenschap te houden werd in het begin van de zeventiende eeuw van hogerhand aangepakt⁷⁸. In de decreten van de tweede Bossche synode (1612) werd strikt bevolen om in de kerken en op de kerkhoven geen wereldlijke rechtspraak te doen plaatsvinden. Ook mochten er geen uitspraken of bepalingen van de wereldlijke rechters afgekondigd worden⁷⁹. Zo werd bijvoorbeeld de koster dikwijls door de wereldlijke overheid belast met het afkondigen van besluiten, wetten of maatregelen, om deze aldus bekend te maken. De kerk was immers gewoonlijk de enige plaats, waar de bevolking in groten getale bijeenkwam en het best te bereiken was⁸⁰. De post-Trentse klerus wenste echter blijkbaar niet dat het heilige geprofaneerd werd en het gelovige volk van zijn devotie afgeleid zou worden.

De kerk en het kerkhof hadden ook een speciale juridische status. Dit gewijde gebied was een vrijplaats voor wie in nood tot het kerkhof zijn toevlucht nam. Dit zogenaamde asylrecht werd echter vaak misbruikt door allerlei gespuis en geboefte, die soms zelfs het kerkhof gebruikten om van daaruit rooftochten te ondernemen. De vrijdom in de kerk en de omringende hof was echter van korte duur. Meestal mocht de vluchteling er niet langer dan drie dagen en nachten verblijf houden. Dat deze en andere zaken ook in het zestiende- en zeventiende-eeuwse Bossche diocees voorkwamen blijkt uit een verordening van de synode van 1571 die in 1612 woordelijk herhaald werd.

‘Omdat het voorkomt dat in kerken door vluchtelingen en anderen die daar als het ware hun toevlucht zoeken, maaltijden en drinkgelagen, soms met grote vervuiling van die plaatsen en met oneerbiedigheid gehouden worden: daarom bevelen we aan alle pastoors om, als zulke dingen in het vervolg bij hen op een heilige plaats gebeuren, ze hen dan op ons gezag moeten vermanen om binnen drie dagen na de hun gedane vermaning vandaar te verdwijnen: anders zullen ze onwaardig geacht worden voor privileges en kerkelijke vrijstellingen⁸¹.

Gebruik van de heilige plaatsen voor economische doeleinden was uit den boze. In de synode van 1612 werd bijvoorbeeld bepaald dat in de kerk en haar hof geen ‘granen en soorten bonen, evenals landbouwwerktuigen of

⁷⁸ Frenken, *Bijzonderheden parochiekerk Helmond*, 82.

⁷⁹ Stejartius, *Synodi duae*, 218 (Tit. XXII, Cap. V).

⁸⁰ Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 433.

⁸¹ Stejartius, *Synodi duae*, 81 (Tit. 23, Cap. V).

welk soort huisraad dan ook' opgeborgen of bewaard mochten worden. Evenmin mochten op de kerkhoven 'granen of vruchten uitgespreid worden om ze in de open lucht te drogen'⁸². Het schijnt ook voorgekomen te zijn dat het kerkhof verpacht werd voor het 'weiden van onreine dieren zoals koeien en varkens' hetgeen voor de vaak arme pastoors natuurlijk verleidelijk was⁸³!

Een open plek midden in het dorp die zeer bereikbaar was en zelfs door buitenstaanders gekend werd, was natuurlijk bijzonder geschikt om markt te houden. In 1568 traden de stadsregeerders van Helmond op tegen het aanbrengen van 'eenige vleesbancken' op het kerkhof, waaruit we kunnen opmaken dat de slagers aldaar hun vlees verkochten⁸⁴. Dit soort ontheiliging van de dodenakker werd in 1571 door de Bossche kerkleiders verboden⁸⁵.

Het kerkhof was een uitgelezen speelterrein voor jong en oud. Aartsbisshop Matthias Hovius schreef in 1598:

'ende al soomen versceyden klachten hoort, om dat die kinderen ende anderen hun dagelyckx in grooten ghetaele zyn vindende opde kerckhoven, aldaer veel onghereghelheyden bedryvende van spelen, kaetsen, worpen, tuysschen [dobbelen] ende vechten, ja oock hunne onreynicheyt daer doende, alles tot schande vande Christelycke religie; soo wordt wel expresselycken verboden eeneniegelycken opde voorsc. kerckhoven te schieten, kaetsen, tuysschen oft anderssins te spelen, ofte aldaer eenige onreynicheyt te doen, op pene van dry Karolus guldenen, te verhalen aen die overtreders, oft hunne ouders, oft andere in wyens bedwanck sy sullen zyn'⁸⁶.

Niet alleen de kinderen, maar ook de ouderen zochten en vonden er hun vertier. In 1571 bepaalde de synode van 's-Hertogenbosch dat op de heilige plaatsen geen schouwspelen of toneelvoorstellingen opgevoerd mochten worden, evenmin als publieke maaltijden, drinkgelagen en bol- en balspelen. Tevens trad men op tegen het 'misbruik, dat gewoonlijk plaatsvindt bij bruiloften, inwijdingen of andere bijeenkomsten van de boogschieters, op kerkhoven, met het slaan op de trommels en het schieten met kogels en andere dergelijke ongepastheden'⁸⁷. Dat de situatie in 1612 waarschijnlijk eerder verslechterd dan verbeterd was blijkt uit het gegeven dat de tekst van 1571 in grote lijnen werd overgenomen, zij het met de toevoeging dat ook

⁸² Ibidem, 218 (Tit. XXII, Cap. IV).

⁸³ Ibidem, 80-81 (synode 1571, Tit. 23, Cap. IV).

⁸⁴ Frenken, *Bijzonderheden parochiekerk Helmond*, 85.

⁸⁵ Stejartius, *Synodi duae*, 80 (Tit. 23, Cap. III).

⁸⁶ De Ram, *Synodicon Belgicum*, II, 337. Voor de betekenis van 'tuysschen' zie: Verdam, Ebbinge Wubben, *Mnl. Hwb.*, 622, onder het lemma *Tuusschen* in de betekenis van 'dobbelen'.

⁸⁷ Stejartius, *Synodi duae*, 80 (Tit. 23, Cap. III).

geen 'woeste dansen' op de dodenakker mochten plaatsvinden⁸⁸.

De meest triviale ontheiliging van het kerkhof was wel het gebruik als min of meer openbaar toilet. De hoeken bij de steunberen van de kerk waren in dit verband geliefde plaatsen en ook het kerkhof bevatte waarschijnlijk voldoende beschutte plekje's voor het volk om zich, tussen de vele bezigheden door, te ontlasten. Niet alleen de kerkelijke, maar ook de wereldlijke overheid trad hiertegen op. Zo gebod de stadsregering van Helmond in 1568 'dat niemant, wie het ock sij, sich en sall hebben te verstouten eenige misthoopen off vuylicheyt aen de muyr der kercke off kerckhoff alhyer te werpen ofte leggen eenige vuylicheyt'⁸⁹. Niet geheel duidelijk is hier of menselijke uitwerpselen bedoeld zijn of het storten van vuil en mest. Nog in 1612 werd verboden de 'genoemde plaatsen, die bestemd zijn voor het begraven van de gelovigen, door menselijke uitwerpselen te bevuilen'⁹⁰.

De kerk wilde de al te grote vertrouwelijkheid met de heilige plaatsen bestrijden. Zodoende bepaalde ze dat de kerken en kerkhoven niet gebruikt mochten worden door mensen die 'profane' goederen en lasten vervoerden, en die door deze heilige plaatsen liepen alsof het een openbare weg was (tweede diocesane synode Den Bosch, 1612)⁹¹. Zowel in 1571 als in 1612 werd de kerkmeesters bevolen om de kerken en kerkhoven met muren, hagen, hekken of sloten zodanig te versterken en af te zetten zodat elke toegang daartoe voor koeien, varkens en andere 'onreine', 'wilde' en 'vuile' dieren verhinderd werd, opdat het niet zou voorkomen dat ze op deze manier 'onteerd of bevuild' zouden worden⁹². In vroeger tijd liep het vee namelijk vaak los op het dorpsplein. In dat geval moesten natuurlijk de erven, en ook het kerkhof 'afgetuind' zijn, dit wil zeggen omgeven door hekken, meestal vervaardigd van levend en/of dood hout. De kerkelijke verordeningen op dit punt bleken nauw aan te sluiten bij de maatregelen en bepalingen vervat in dorpskeuren met betrekking tot loslopend vee.

Zoals te verwachten komt men ook in de visitatieverslagen geregeld tegen dat kerk en kerkhof omheind en afgesloten moeten worden. Naast de hierboven beschreven zakelijke redenen voor deze verordeningen, past het afscheiden van de gewijde en sakrale ruimten van de rest van de profane wereld precies in het rationele proces van zuivering van het heilige door het profane zoveel mogelijk van het sakrale te ontkoppelen. De vertrouwelijk-

⁸⁸ Ibidem, 218 (Tit. XXII, Cap. V).

⁸⁹ Frenken, *Bijzonderheden parochiekerk Helmond*, 85.

⁹⁰ Stejartius, *Synodi duae*, 220 (Tit. XXII, Cap. VIII).

⁹¹ Ibidem, 218 (Tit. XXII, Cap. IV).

⁹² Ibidem, 80-81 (synode 1571, Tit. 23, Cap. IV), 220 (synode 1612, Tit. XXII, Cap. VIII).

heid van het volk met het heilige was stuitend in de ogen van de in Trentse geest gevormde kerkleiders. De kerkhofmuur werd de grens tussen twee werelden en als zodanig de ruimtelijke neerslag van een zuiveringsproces, ingezet door de katholieke herleving.

De hierboven genoemde gebruiken waren op zichzelf niet tegen de kerk gericht; het gebruik vloeide voort uit de omstandigheden. Toen de kerken overgingen in handen van de gereformeerden kreeg het gebruik van kerk en kerkhof tevens een protesterend karakter. Katholieke pesterijen, baldadigheid en vandalisme werden een soort nieuwe 'volkssport'. In de acta van de classes wemelt het van dergelijke 'insolentien'. Het overgrote deel van de 'paapse stoutigheden' waren dan ook verstoringen van kerkdiensten door bijvoorbeeld de klokketouwen af te snijden of 'door met vedel ende tabak in te vallen' (Boxtel, 1648)⁹³.

Men verbood derhalve in de tweede helft van de zeventiende eeuw herhaaldelijk om rondom de kerk 'met roers ofte buysen naer vogels ofte hare nesten te schieten', waardoor degenen die in de kerk waren, ontsticht en verontrust werden. De schout van Helmond nam deze 'insolentien' niet zo zwaar op als zijn gereformeerde geloofsgenoten. Enkele gereformeerde ingezetenen verklaarden namelijk in 1681, dat de schout zelden of nooit in de kerk kwam en dientengevolge ook niet lette op de 'paapse superstition' zoals behoorde; en dat de jongens onder de predikatie dikwijls de glazen inwierpen, op de kerkdeur stieten en in de kerk riepen en jouwden⁹⁴. In de ogen van het katholieke volk waren het immers de gereformeerden die hun oude, gewijde plaatsen ontheiligden!

3 Broeders in profaan en sakraal verband

3.1 *De verwijdering tussen kerk en volk*

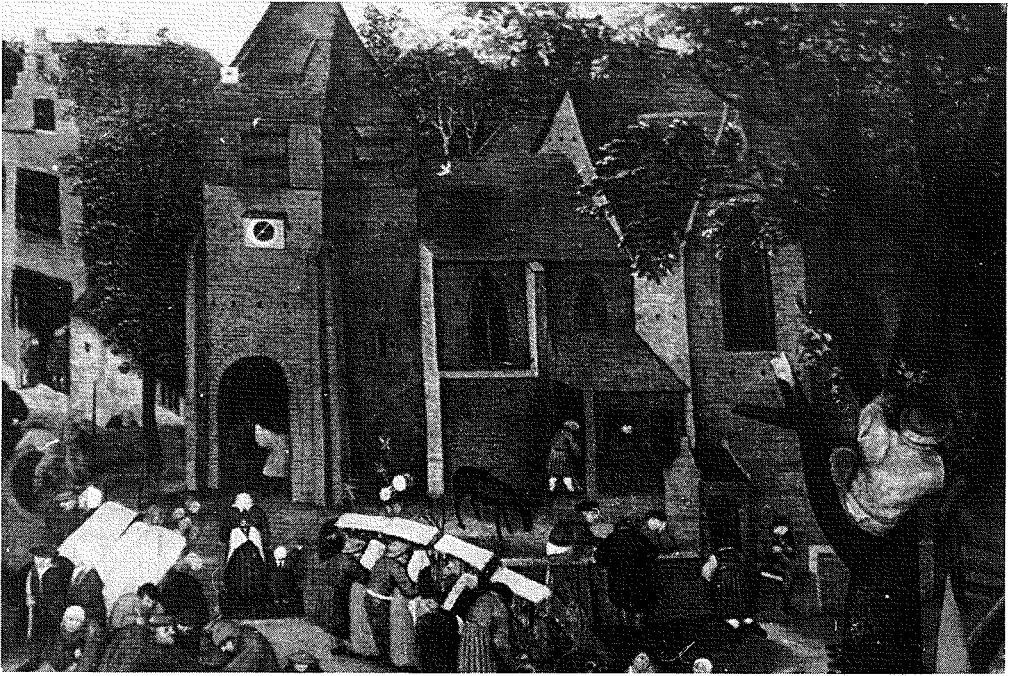
De gilden en broederschappen waren een algemeen verspreid verschijnsel in de Nederlanden. Ook van plaatsen waar de archiefgegevens over dergelijke organisaties ontbreken, kan men gevoeglijk aannemen dat zij er gefunctioneerd hebben. Onder het begrip gilden verstaat men in de noordelijke Nederlanden in de regel de ambachtsgilden. Dit zijn verenigingen van vakgenoten met economische, politieke, maatschappelijke en ook godsdienstige doeleinden. De economische belangenbehartiging van het bedrijf staat echter voorop.

De broederschappen daarentegen hadden louter een godsdienstig doel zoals de verering van het H. Sakrament en de H. Maagd Maria. Het meer

⁹³ *Archief Classis 's-Hertogenbosch*, inv. nr. 1, f. 340-341.

⁹⁴ Frenken, *Bijzonderheden parochiekerk Helmond*, 85-86.

Afbeelding 2. Detail uit de boerenkermis van Pieter Brueghel de Jonge.

Deze afbeelding toont ons de dorpskerk met het ommuurde kerkhof. In het portaal van de toren wordt waarschijnlijk de klok geluid. De vrouw en het kind betreden het kerkhof over een zogenaamd kerkhofrooster. In de onderbreking van de kerkhofmuur, die als toegang diende, was een ondiepe put gegraven waarover men een ijzeren rooster had geplaatst, waarvan de stangen zover van elkaar lagen dat wel mensen, maar geen dieren het kerkhof konden betreden. Toch staat er een ezels op het kerkhof, die vrijwel zeker met instemming van de pastoor binnen de omheining gebracht moet zijn om te kunnen grazen (vergelijk blz. 148). In de kerkhofmuur is een kapelletje uitgebouwd waar iemand geknield voor bidt. Tegen de kerkhofmuur zijn een aantal kramen geplaatst waar vlijtig handel wordt gedreven. Links op de voorgrond beoefent men een oud volksvermaak, namelijk het koekslaan, waarbij een (peper-) koek over de lengte doormidden geslagen dient te worden. Godsdienst, handel en volksvermaak verenigen zich hier.

profane gezelligheidsaspect ontbrak bij deze verenigingen doorgaans niet⁹⁵. Een stadje als Eindhoven telde in het jaar 1487 niet minder dan zeven broederschappen⁹⁶. Beroemd was de Onze Lieve Vrouwe-broederschap te 's-Hertogenbosch, die echter een uitgesproken elitair karakter bezat. Ook de Meierijse dorpen kenden talrijke broederschappen. Zo bestonden er in het begin van de zestiende eeuw bijvoorbeeld Onze Lieve Vrouwe-broederschappen in onder andere Eersel, Middelbeers, Vessem, Wintelre en Aarle bij Beek. Valkenswaard kende een St. Antoniusbroederschap en Heeze een St. Jacobusbroederschap⁹⁷.

De ambachtsgilden beperkten zich gewoonlijk tot het verzorgen van een gezongen heilige mis op het feest van de patroonheilige en een requiemmis bij het overlijden van een van haar leden. Bij de broederschappen echter vormde de uitbreiding en een meer intense beleving van de kerkelijke diensten de hoofddoelstelling. Ze organiseerden wekelijkse plechtigheden, zoals bijvoorbeeld elke zaterdag (en/of donderdag) een hoogmis en een lof. Was er geen sprake van uitbreiding van het aantal kerkelijke diensten, dan legde men gewoonlijk de leden de verplichting op, bepaalde plechtigheden die toch gehouden werden bij te wonen en zodoende de religieuze beleving te intensiveren⁹⁸.

Naast economische en religieuze verenigingen bestonden er vanouds ook min of meer militaire organisaties zoals de schutterijen of schutsgilden. Een schutsgilde, meestal schuttersgilde genoemd, kan het best gedefinieerd worden als een vereniging op vrijwillige basis, die zich tot doel stelt gezamenlijk ter ere van God en de patroonheilige(n) in het bijzonder hun godsdienstige plichten te vervullen, elkaar onderling hulp en bijstand te verlenen, het vieren van de maaltijd en het hanteren van wapens ter vermaak of ter verdediging en bescherming van de eigen woonplaats⁹⁹.

Voor de Noordbrabantse gilden is de transformatie van broederschappen in schuttersgilden een van de belangrijkste ontstaansoorzaken. Het hanteren van wapens vormt het essentiële, zo niet enige, onderscheid tussen deze twee soorten verenigingen in de vijftiende en zestiende eeuw. Het is dan ook niet verwonderlijk dat in de reglementen of 'Caerten' van de schuttersgilden de termen broederschap, schutterij, schut en gilde door elkaar en soms zelfs als synoniem worden gebruikt¹⁰⁰.

⁹⁵ Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 384.

⁹⁶ Melssen, *Ridderlijke Gilde*, 17, 91.

⁹⁷ Melsen, *Taxatie geestelijke goederen*, 91.

⁹⁸ Post, *Kerkelijke verhoudingen*, 384-385.

⁹⁹ Oomen, *St. Catharina*, 6.

¹⁰⁰ Melssen, *Ridderlijke Gilde*, 15.

Het exakte tijdstip van de omvorming van de omvorming van de broederschap tot schuttersgilde is over het algemeen onbekend. Meestal blijkt achteraf dat men op een bepaald moment wapens is gaan hanteren¹⁰¹. Bij sociale verschijnselen zoals schuttersgilden en broedersschappen zijn profane en sakrale elementen wederom zodanig met elkaar verweven dat ze een organisch en onverbreekelijk geheel vormen waarmee de twintigste-eeuwse onderzoeker vaak geen raad weet.

Uit het ontstaan van de schuttersgilden is al gebleken dat er een nauwe band bestond met de kerk. Deze relatie is in de loop der tijd weliswaar losser geworden, maar dit nam niet weg dat de schuttersgilden steeds bleven deelnemen aan de kerkelijke plechtigheden op de hoogtijdagen. De reglementen van de gilden laten hierover geen enkele twijfel bestaan. In vrijwel alle gildekaarten staan de verplichtingen van de gildebroeders op de kerkwijdingsdag (de kermis) uitvoerig beschreven¹⁰². Ook belangrijke religieuze gebeurtenissen binnen de gildekring, zoals huwelijken en begrafenis van broeders, werden door de gilden verzorgd en op al dan niet passende wijze begeleid. Tijdens een 'capitulum pastorum' te Helmond in 1617 onder het voorzitterschap van bisschop Zoesius werd geklaagd dat 'de

¹⁰¹ Zo bijvoorbeeld in het dorp Son, waar het St. Catharinagilde een zestiende-eeuwse vogel bezit, het onmiskenbare teken van een schuttersgilde, terwijl deze vereniging in 1459 is goedgekeurd als broederschap (Oomen, *St. Catharina*, 6). Ook het schuttersgilde van St. Antonius te Sambeek is in 1421 als kerkelijke broederschap begonnen. Deze vereniging heeft in later tijd het vogelschieten als een gepast vermaak of nuttige oefening in haar programma opgenomen (Jolles, *Schuttersgilden Noord-Brabant*, 1,7). In Eindhoven moeten in de loop van de zestiende eeuw drie van de zes broedersschappen (St. Sebastiaan, St. Catharina en St. Barbera) omgevormd zijn tot schuttersgilden, daar uit de archieven blijkt dat ze o.a. wapens zijn gaan hanteren. De Eindhovense gilde-archieven zijn voorbeeldig gepubliceerd in: De Haan, *Archief St. Catharinagilde en in: Melssen, Ridderlijke Gilde*, 91-254. De archivalia van het St. Barberagilde zijn opgenomen in: Melssen, *Ridderlijke Gilde*, 291-299.

¹⁰² 'Item op den kermis zullen ook alle gildebroeders smorgens ten 8 uren vergaderen met hunne wapenen ter plaatse door de dekenen geordonneert zijnde in orde te trekken samen naar de hoogmisse om cierlijk en met alle eerbiediging tot lof des Hoogwaardigen Heiligen Sacrament en ter eeren van de Heilige Maget Catharina de processie te volgen. Zoo wie gebrekkiglijk invalt zal verbeuren (...) vijf stuivers', aldus het St. Catharinagilde te Eindhoven in artikel 13 van haar reglement uit 1617 (De Haan, *Archief St. Catharinagilde*, 1,15, art.13).

Een ander belangrijk Eindhovens gilde, dat van St. Sebastiaan, verklaarde in haar kaart van 1616 dat 'die Hopman, Vaendrager, dekens ende oudermans der Gemeyne Gildebroeders van Ste. Subastiaen hennen treck houden naer ouder gewoonte, in de processie op den kermisdach te trecken achter de Gilde van Ste. Catharina, gelijk de voirschreve Gildebroeders hebben gedaen over vijftich oft sestig jaeren, ter eeren van het loffwerdich Heylich Sacrament ende den prince van Oraengien [heer van Eindhoven], sonder op de straeten te drincken oft andere desordre te maken op peene van vijftien stuyvers' (Melssen, *Ridderlijke Gilde*, 96, art. XXX).

Niet alleen op de kermisdag maar ook op de patroonsdag van het St. Sebastiaansgilde werd er een processie gehouden zoals blijkt uit artikel 31 van de gildekaart waarin 'de dekens verbonden [sullen] wesen tenminsten acht daghen voir de kermisse te ordonneren vier ofte sess van de gequalificeerste mannen der Gildebroederen, om het beelt van Ste. Sebastiaan op den kermisdach ende Ste. Sebastiaensdach in der processien omgedragen te worden, nae behoiren' (Melssen, *Ridderlijke Gilde*, 96, art. XXXI).

Een dergelijke kermisprocessie waarbij de schuttersgilden de feestelijkheden opluisterden wordt in Sint-Oedenrode reeds in 1518 vermeld. (Heesters, Rademaker, *Gesch. van Sint-Oedenrode*, 157).

kloveniers ["sclopetarii"] die bruid en bruidegom begeelden naar de offerande voortaan uit de kerk geweerd moeten worden of ten minste hun wapens buiten de omgang moeten laten¹⁰³. Bedoeld werd hier waarschijnlijk de offergang, waarbij de gelovigen hun offer, meestal in de vorm van geld, vóór in de kerk bij het altaar in de offerschaal deponeerden¹⁰⁴. Op de eerste diocesane synode van het bisdom Den Bosch in 1571 verbood men het

'misbruik, dat gewoonlijk plaatsvindt bij bruiloften, inwijdingen of andere bijeenkomsten van de boogschieters, op kerkhoven, met het slaan op de trommels en het schieten met kogels en andere dergelijke ongepastheden'¹⁰⁵.

Uit deze verordening blijkt op welke wijze het gilde bepaalde kerkelijke plechtigheden, waar één of meer van zijn broeders bij betrokken waren, feestelijk omljstte.

Een van de belangrijkste broederplichten was het begraven en het beuigen van de laatste eer. Vanzelfsprekend werden deze verplichtingen uitvoerig beschreven in de gildekaarten.

Zoals de gilden deelnamen aan de kerkelijke vieringen, zo was soms ook de klerus binnen het gilde actief. Op menige oude ledenlijst van een schuttersgilde kwamen namen van geestelijken voor, zoals te Sambeek waar de ledenlijst van het St. Antoniusgilde begon met 'Dye w: heer Matthijs Rybroeck pastoer tot Sambeek' (±1628)¹⁰⁶. In sommige gevallen had de klerus zelfs de zorg en verantwoordelijkheid voor het gildezilver. In de inventaris van de parochiekerk van Woudrichem uit het jaar 1573 werden bijvoorbeeld 'twee silvere papegaeykens' en 'eenen silveren halsbant' onder de kerkgoederen vermeld¹⁰⁷.

Alvorens het jaarlijkse koningsschieten kon beginnen moest een vertegenwoordiger van de geestelijke of wereldlijke overheid de boom 'be-

¹⁰³ Acten van het capitulum pastorum te Helmond en Oss (resp. 22 aug. en 4 sept. 1617, kerkvisitaties van Bisschop Nicolaas van Zoes). Uitgegeven door Frenken in: *De latere kerkvisitaties*, 133-135. Aldaar, 134.

¹⁰⁴ De 'Caert' uit 1531 van het St. Sebastiaansgilde te Oirschot verduidelijkt dit gebruik. Men verordende namelijk 'dat alle scutteren verbonden zullen zijn, opten Heyligen Sacramentsdach zonder boege, op onsen kermisdach elck met zynen scutterlijcken boege ende scutterlijcken tabbart te comene statelijck in die processie, mede omme te gaen ende metten coninck statelijck te offeren voer dat eerwerdige Heylige Sacrament, zoeverre zij binnen Oerschot zijn, (...) butengesceyden priesteren ende geestelijcke personen die in den choere ende kercken moeten weesen, dairinne nyet verbonden en zullen weesen, mer zullen nochtans mede offeren' (Van Esch, *Caert en attributen*, 16-18, derde artikel).

¹⁰⁵ Stejartius, *Synodi duae*, 80 (Tit. 23, Cap. III).

¹⁰⁶ Jolles, *Schuttersgilden Noord-Brabant*, II, 139-140.

¹⁰⁷ Smit, *Lijst der ornamenten*, 156.

vrijden' door het eerste schot te lossen¹⁰⁸. De voornaamste en vooraanstaande personen keken (nog) niet op de schuttersfeesten neer, maar namen hoogstpersoonlijk deel aan de festiviteiten. De vorsten en landvoogden traden vrij onder het volk en schoten mee naar de vogel. Aartshertogin Isabella schoot bijvoorbeeld in 1615 eigenhandig op het Brusselse schuttersfeest op de Zavel de vogel neer. Uit dankbare trots stelde zij bij deze gelegenheid een jaarlijkse processie in, waarbij zij de zes zedigste meisjes met een bruidsschat verblijden zou¹⁰⁹. Een dergelijke hoge belangstelling kwam het gildewezen stellig ten goede. De leiding en patronage van ontwikkelden was noodzakelijk wilden de schuttersgilden niet in onbekwame en slordige handen vervallen¹¹⁰.

Ook kwam het nogal eens voor dat de pastoor het eerste schot moest lossen. Er bevonden zich overigens onder de priesters van het bisdom soms goede schutters. Zo schoot de rektor van het gasthuis te Hilvarenbeek, Cornelius van den Broek (de Palude of Paludanus), in 1561 zichzelf tot koning – ‘Rex Sagittariorum’¹¹¹ – bij het St. Sebastiaansgilde. Tien jaar later deed hij hetzelfde bij het St. Jorisgilde. Zowel in 1561 als in 1571 liet Cornelius van den Broek een zilveren koningsschild vervaardigen¹¹².

Het gegeven dat de rektor door middel van zijn koningsschilden openlijk voor zijn schuttersactiviteiten uitkwam en er hoogstwaarschijnlijk ook wel trots op was, duidt erop dat het deelnemen aan het koningsschieten door geestelijken tot diep in de zestiende eeuw door de kerkelijke overheid getolereerd werd. De dorpsklerus participeerde in het volksleven hetgeen echter bij het doorvoeren van de Trentse geest in de late zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw steeds minder genade kon vinden in de ogen van de kerkleiders. In het kader van de rekatholisatie werd de voorbeeldfunctie van de geestelijkheid benadrukt en daarmee werd het proces van verwijdering tussen volk en klerus in gang gezet.

Toen landdeken Thomas Stricken op 23 mei 1619 het dorp Budel visiteerde kwam hem ter ore dat ‘de pastoor en de kapelaan op de papegaai [hebben] geschoten en door kapelaan Piet is de vogel er op een keer

¹⁰⁸ De Haan, *Archief St. Catharinagilde*, I, 15, artikel 16 (1617): ‘Item den boom behoerlijk bij den Heer Offecier bevrijt zijnde...’.

¹⁰⁹ Geyl, *Nederlandse stam*, II, 438.

¹¹⁰ Jolles, *Schuttersgilden Noord-Brabant*, I, 21.

¹¹¹ *Ibidem*, 192.

¹¹² De beide schilden behoren tot op de dag van vandaag tot het gildezilver van de desbetreffende schutterijen. Aardige bijzonderheid is dat op het koningsschild van 1571 de wapenspreuk van de rektor is gegraveerd die luidt: ‘Virescit vulnere virtus’ (het lijden staalt de deugd). Het combineren van schriftelijke en materiële bronnen, zoals A.M. Frenken in dit geval gedaan heeft, kan vaak tot interessante resultaten leiden (Frenken, *Documenten*, 41). Zie voor een beschrijving van de beide koningsschilden: Jolles, *Schuttersgilden Noord-Brabant*, I, 189, 192.

afgeworpen'. Interessant is dat de toevoeging dat 'het oude gebruik hen enigszins verontschuldigt'¹¹³. Dit is wederom een aanduiding dat het eertijds gebruikelijk was dat de klerus deelnam aan gilde-activiteiten. In 20 à 30 jaar tijds was er blijkbaar veel veranderd in het bisdom. De Budelse pastoor en zijn kapelaan leefden nog in de oude traditie van de vorige generatie. Ze waren één met het volk of in ieder geval 'primus inter pares' (in dit geval zelfs koning).

De deelname van de klerus was niet altijd verheffend. Bij de visitatie van het kapittel en de parochie van Eindhoven in 1608 tekende bisschop Gijsbertus Masius op dat er gelukkig 'geen bijzonder drankmisbruik' onder de geestelijken bestond 'maar dat het slechts één keer is voorgekomen bij de Gilden dat Cuytsius en een zekere leek Vlasblom met elkaar op de vuist gegaan zijn', zij het echter 'zonder bloedvergieten'¹¹⁴. De reglementen van de schuttersgilden stelden vrij zware straffen op dergelijke ongeregeldheden¹¹⁵.

De vechtpartijen en twisten hebben algehele afkeuring ondervonden, zowel van de geestelijke en wereldlijke overheden als van de gilden zelf. Dit was ongetwijfeld anders gesteld bij de eet- en drinkpartijen, waaraan echter niet alleen de schuttersgilden zich bezondigden, zoals blijkt uit de statuten van de eerste diocesane synode van 's-Hertogenbosch uit het jaar 1571:

'omdat we ook doorzien dat het door misbruik ingevoerd is dat die dingen, die aan kerken, kapellen, altaren, gasthuizen, broederschappen en andere colleges [of gilden, zoals ze in de volksmond heten (Tit.24, Cap.I)] voor godvruchtig gebruik door onze voorouders zijn nagelaten of gelegateerd, door hen die ze besturen, in feestmaaltijden en drinkgelagen voor een groot gedeelte opgemaakt en verkwist worden: Bevelen wij op nader te bepalen straf aan alle bestuurders of regenten van dit soort goederen om genoemde goederen op de juiste wijze aan te wenden tot Gods Eer en om elk jaar van die goederen wettelijk rekening en verantwoording af te leggen, en om niets daarvan (omdat dit niet gebeurt zonder heiligschennis) in eet- en drinkpartijen op te maken, tenzij misschien iets voor zulk gebruik is nagelaten of gelegateerd'¹¹⁶.

Blijkbaar heeft deze verordening succes gehad daar zij niet meer in de diocesane synode van 1612 met zoveel woorden is opgenomen.

Dat deze kerkelijke voorschriften ook daadwerkelijk het gelovige volk bereikten blijkt onder andere uit de reeds eerdergenoemde kaart van het St.

¹¹³ Kerkvisitaties van Thomas Stricken, in het dekenaat Helmond, 1619-1625. Uitgegeven door Frenken in: *De latere kerkvisitaties*, 174-190. Aldaar, 177.

¹¹⁴ Vergezeld van zijn kapelaan en Coeverincx visiteert Masius kapittel en parochie van Eindhoven op zondag 25 sept. 1608. Uitgegeven door Frenken in: *De latere kerkvisitaties*, 58-64. Aldaar, 61.

¹¹⁵ Zo bepaalde de kaart (1617) van het St. Catharinagilde te Eindhoven dat als '... het gebeurde dat er in eenigen vergaderingen der Schutterijen aangaande eenigen twist of vegerij gebeurde onder de Gildebroeders...' men de opgelegde straf van de dekenen moest gehoorzamen op straffe van een ton bier of vijf gulden (De Haan, *Archief St. Catharinagilde*, I, 17, art. 25).

¹¹⁶ Stejartius, *Synodi duae*, 83 (Tit. 24, Cap. IV).

Catharinagilde (1617) te Eindhoven. Als artikel 26 had men in het reglement opgenomen dat

'op de voorschreeven teerdagen of andere vergaderingen der Schutterijen en zal niemand voortbrengen ofte hanteren enige spelen, het zij kaartspelen of andere dergelijken, nog ook eenige onnatuurlijke overdaat in spijs en drankgebruiken dewelke mogte strekken tot schandaalen en comfusie der Schutterije op pene van 12 st.'¹¹⁷.

Het komt mij voor dat dit artikel een contra-reformatorische geest ademt getuige de begrippen 'schandaal' en 'comfusie' die de schuttersgilden enkele generaties voordien in dit verband waarschijnlijk vreemd waren.

In het kader van de rekatholisatie gaat de kerk zich steeds meer terugtrekken uit de georganiseerde vormen van volksleven. Ze neemt een uiterst kritische houding aan. De kerk stoort zich niet alleen aan de onvermijdelijke uitspattingen maar ook aan de traditionele deelname van de gildebroeders in volle uitrusting aan kerkdiensten en andere religieuze plechtigheden. De censuur van de inquisiteurs en bisschoppen, die in alle geledingen van de kerk doorwerkte, heeft de ongedwongen vermenging van ondeugend spel en heilige ernst, van werelds vertoon en diepe vroomheid uiteengedreven¹¹⁸.

Na de inname van Den Bosch op 14 september 1629 kwam de stadsregering overwegend in handen van niet-katholieken. In het verdrag van de overgave had de Republiek de Bosschenaren gewetensvrijheid in het vooruitzicht gesteld. Ook had men de gilden en broederschappen een hoopvol perspectief geboden door in het verdrag op te nemen

'dat alle Confraterniteyten, Schutteryen, Ambachten, ende Gilden teghenwoordelick binnen de voorsz. Stadt wesende, sullen blijven in esse, ende behouden hare respectie Caerten, Ordonnantien ende Privilegien, mitsgaders alle hare goederen, soo ghereede als ongereede, tot wat eynde die oock aende selve Confraterniteyten, Ambachten ende Gilden, mochten sijn beset, ofte by de selve ghekocht, ofte verkregghen, om by de Provoosten, Oversten, ende Regierders van dien, ten gemeynen profijte der selver geregiert, ende daer van gedisponeert te worden naer hunnen gheliefte'¹¹⁹.

Dat een dergelijke clausule geen enkele garantie gaf zou men aanstonds merken. De ijverige predikanten, waaronder de latere Utrechtse hoogleraar Gisbertus Voetius, spoorden de overheid aan tot het uitvaardigen van contra-remonstrantse en onverdraagzame plakkaten die de bepalingen in het kapitulatieverdrag grotendeels ontkrachtten.

Vooraf het koningsschieten op de vogel schijnt de gereformeerden geïrriteerd te hebben. In de vergadering van 16 augustus 1644 van de classis Den Bosch stelde dominee De Wael voor 'om den heere H. Schout volgens haere

¹¹⁷ De Haan, *Archief St. Catharinagilde*, I, 17.

¹¹⁸ Van Uytven, *Volksvermaak en feestvieren*, 551.

¹¹⁹ Bor, *Gelegentheyten van 's-Hertogenbosch*, 348, artikel 12.

voorgaende commissie aen te [sporen te] weren 't papagaij schieten'¹²⁰. Nadat in de volgende vergadering 'de acta classica opgelesen synde, is raport gedaen, dat de heer hoogschout belooft heeft belangende het papegayschieten syn devoir te sullen doen'¹²¹.

In de acta van de Classis Den Bosch uit 1648 stelde men onder artikel 8 vast

'dat het papegaeijschieten hier te lande alomme gebruikelijck, ende alderleij schande ende schaede veroorsaeckende, t' eenemael affgeschafft ende verboden werde'¹²².

Men wenste in artikel 9

'dat Reformatie geschiede in de Caerten, vande schutterijen, alomme in de dorpen vervult synde almet affgoderijen ende superstition, dat de vaendelen voirtaen ontbloomt sijnde van Bourgoignesse cruijcken, Santen ende Santinnen nae de maniere van onsen Staet werden gefatsonneert, ende Orangie escharpen [sjerpen] gebruikct, ende overmits dese bijeen rottingen seer periculeux ende dangereux sijn, dat op de selve mach worden geleth'¹²³.

De uiterlijke verschijningsvorm van de schuttersgilden strookte natuurlijk in het geheel niet met de gereformeerde opvattingen. De Bourgondische kruisen (St. Andreaskruis) op de vaandels konden politiek gezien niet door de beugel, daar zij het embleem van het Spaanse vorstenhuis vormden. Men zag natuurlijk liever dat de gildebroeders oranje sjerpen omdeden! De heiligenafbeeldingen op de vaandels en medaillons verwezen naar de rooms-katholieke 'afgoderije'. Niet voor niets werd er in 1659 door de overheid (vrijwel zeker op instigatie van de gereformeerde synoden) een plakkaat uitgevaardigd waarin men stelde dat men had

'goetghevonden de voorsz. Schutters Gilden ten platten Lande te interdiceren / ghelyck wij de selve interdiceren bij desen / eenige superstieuse Vergaderinge te houden / mitsgaders het presteren vanden voorsz. Eedt / als mede het voeren van de voornoemde Bourgondische Cruysen'¹²⁴.

Op de overtreding van dit verbod werden forse straffen gesteld. Blevden de gilden volharden in hun 'superstitien' dan werden zij

'verklaert van henne innekomen / soo sy eenige hebben / vervallen te zyn / ende inderdaet te niet gedaen / ende afgeschafft'¹²⁵.

¹²⁰ *Archief Classis 's-Hertogenbosch*, inv. nr. 2, f. 30.

¹²¹ *Ibidem*, f. 34.

¹²² *Ibidem*, inv. nr. 1, f. 46.

¹²³ *Ibidem*, f. 47. Voor de betekenis van 'escharpen' zie: Van Wijk, *Franck's etymologisch woordenboek*, 610, onder het lemma *Sjerp*.

¹²⁴ Dit plakkaat staat in zijn geheel afgebeeld in: Melssen, *Ridderlijke Gilde*, 14. Het origineel bevindt zich in de Pamflettenverzameling van het Rijksarchief in Noord-Brabant.

¹²⁵ *Ibidem*, 14.

De schuttersgilden vormden ware bolwerken van katholicisme. De katholieke levensstijl handhaafde zich ondanks alles. Zo werd op 10 april 1687 tijdens een kerkvisitatie geconstateerd dat

‘tot Helvoirt in ’t teeren van de Gilden zij in processie met de vendelen en Trommels [trekken] en dat wel over de kerkhoff der Gereformeerden na d’ Papekerck, en so wederom terug, na dat sy mis geoffer[d] hebben’¹²⁶.

Sommige gilden telden ook niet-katholieken onder de broeders. Het lag voor de hand dat dit specifieke problemen met zich meebracht. Vaak moesten de gereformeerde gildebroeders zich conformeren aan de katholieke meerderheid, zeer tegen de zin van de dominees en synoden. Zo ook te Helvoirt in 1687 alwaar de schuttersgilden ‘gebruijcken oock die stouthheit datse sodanige gereformeerde Gilde Broedr. dwingen na de kerck te gaen, gelijk aen Coenrad van Doornick (...) blijkt ge-schiet te zijn’¹²⁷.

Deze vorm van georganiseerd volksleven heeft het offensief van de geestelijkheid in het proces van rekatholisatie, gevolgd door het calviniseringsproces van de gereformeerden, vrij goed doorstaan. Uit de ledenlijsten blijkt dat de leiding van het Bossche bisdom er grotendeels in slaagde haar geestelijken uit de gilden te elimineren. Op deze wijze werd in het geval van de schuttersgilden de scheiding tussen de sakrale en profane wereld doorgevoerd. Dit proces bracht tevens een verwijdering tussen de kerk en het volk met zich mee.

Gesteld mag worden dat de priesters van het bisdom de grootste excessen van de gilden, zoals de overvloedige maaltijden, het drankgebruik en het vechten met redelijk succes beteugeld hebben. De gereformeerden daarentegen hebben, ondanks hun ijver en beroepen op de overheid, niet kunnen verhinderen dat de gilden, met hun katholieke levensstijl en optreden, zijn blijven bestaan.

3.2 *De opbloei en bestrijding van de broederschappen*

De middeleeuwse broederschappen die niet tot schuttersgilden waren omgevormd, maakten in de eerste helft van de zestiende eeuw een neergang door. Niet alleen stagneerde de groei en ontwikkeling van de oude broederschappen, die vaak gemeenschappen buiten elk parochieverband vormden, ook de stabiliteit verminderde¹²⁸. In navolging van het concilie van Trente (1545-1563) bestreden de kerkleiders de vele misbruiken, die in de meeste broederschappen waren ingeslopen. Naast de zuivering van de oude konfrierieën kon men ook een golf van nieuwe geestelijke stich-

¹²⁶ *Archief Classis 's-Hertogenbosch*, inv. nr. 37, f. 78^r.

¹²⁷ *Ibidem*.

¹²⁸ Melssen, *Ridderlijke Gilde*, 15.

tingen constateren. De opbloei van het broederschapsleven binnen het parochieverband was een onmiskenbaar teken van rekatholisatie. De vormen van spontane devotie, zoals de broederschappen, de processies en de heiligenverering, kregen in het proces van katholieke herleving nieuwe impulsen.

De kritiek van de theologen en de kerkelijke overheden op de broederschappen is al zeer oud en blijkt van alle tijden en plaatsen te zijn. Reeds de aartsbisschop van Reims, Hincmar, zag zich rond het midden van de negende eeuw genoodzaakt de feestmaaltijden van de gilden en broederschappen ('geldonas seu confraterias') te bestrijden daar zij uitliepen in vreetpartijen¹²⁹. In de tweede helft van de zestiende eeuw worden de klachten van de synoden frekwenter. De mentaliteit en teneur van deze kerkelijke vergaderingen blijkt uit het oordeel van het concilie van Ieperen uit 1609 over de 'confraternitates':

'eertijds hadden de broederschappen het heil der leden en hun naasten als oogmerk. Men reciteerde de gebeden en liet missen lezen voor de levenden en de doden. De broeders waren voorbeelden van een waarachtige vroomheid. Helaas! Het is niet meer zo. Tegenwoordig verenigt men zich enkel om te spelen, te drinken en zich over te geven aan uitspattingen die strijdig zijn met de oorspronkelijke gedachte van deze vrome instelling'¹³⁰.

Ook de Brabantse bisschoppen traden op tegen de misbruiken van de broederschappen, waarvan de jaarlijkse of soms zelfs zes-maandelijkse (feest-)maaltijden het meest in het oog liepen. We zagen reeds dat Laurens Metsius, de tweede bisschop van Den Bosch, in 1571 tijdens de eerste diocesane synode het in eet- en drinkpartijen verteren van gelden die nagelaten waren voor vrome doeleinden beschouwde als heiligschennis¹³¹. Deze misstand in het bisdom 's-Hertogenbosch stond niet op zichzelf, zoals blijkt uit een concilie van Avignon uit het jaar 1594 waarin men eveneens optrad tegen de gewoonte die in de broederschappen was ingeslopen om de aalmoezen, bestemd voor vrome doelen, op te maken aan eten en drinken¹³². In dit licht bezien was de reactie van bisschop Metsius tekenend voor de mentaliteit van de contra-reformatie.

Tijdens de visitaties van de kerken en parochies informeren de bisschoppen naar de broederschappen en de Heilige Geesttafels en verlangen nadrukkelijk dat ze de rekeningen overleggen en hun doen en laten verantwoorden. Deze regelmatige controle heeft ongetwijfeld vele verenigingen teruggebracht naar hun vrome uitgangspunten. Een groot aantal broeder-

¹²⁹ Duhr, *La confrérie*, 471.

¹³⁰ Geciteerd door Duhr, *La confrérie*, 473.

¹³¹ Stejartius, *Synodi duae*, 83 (Tit. 24, Cap. IV).

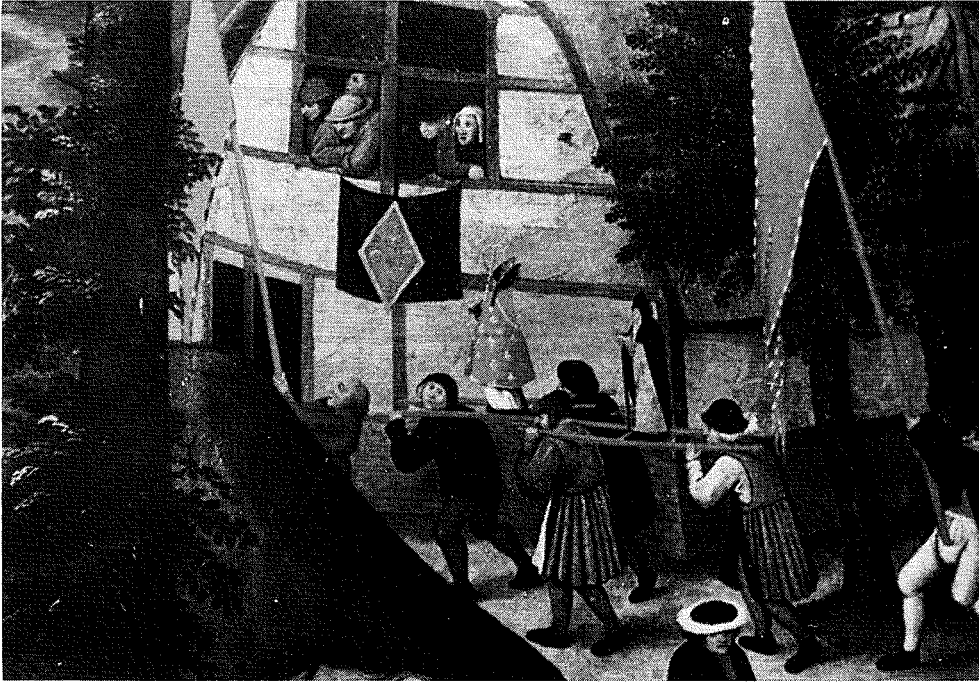
¹³² Duhr, *La confrérie*, 473.

Abbeelding 3. Detail uit de boerenkermis van Pieter Brueghel de Jonge.

'Item op den kermis zullen ook alle gildebroeders smorgens ten 8 uren vergaderen met hunne wapenen ter plaatse door de dekenen geordonneert zijnde in orde te trekken samen naar de hoogmisse om cierlijk en met alle eerbiediging tot lof des Hoogwaardigen Heiligen Sacrament en ter eeren van de Heilige maget Catharina de processie te volgen...'

(Zie blz. 153 noot 102, reglement St. Catharinagilde te Eindhoven (1617), artikel 13).

Afbeelding 4. Detail uit de boerenkermis van Pieter Brueghel de Jonge.

'Item sullen de dekens verbonden wesen tenminsten acht daghen voir de kermisse te ordonneren vier ofte sess van de gequalificeerste mannen der Gildebroederen, om het beelt van Ste. Sebastiaen op den kermisdach ende Ste. Sebastiaensdach in der processien omgedragen te worden, nae behoiren'.
(Zie blz. 153 noot 102, reglement St. Sebastiaansgilde te Eindhoven (1616), artikel 31).

schappen wordt in de nieuwe geest hervormd. Ook worden er nieuwe broederschappen of konfrerieën opgericht, die eveneens de bevordering van de openbare eredienst beogen, bijvoorbeeld door het houden van godsdienstoefeningen, processies en bedevaarten. Het precieze stichtingsjaar van de meeste Mariabroederschappen en Sakramentsgilden is onbekend. We moeten vaak volstaan met het jaar waarin de reglementen zijn goedgekeurd. Dit gebeurde door de bisschop. In testamenten en belastingregisters kunnen mededelingen over oude en reeds lang verdwenen broederschappen aanwezig zijn.

Over het reilen en zeilen van een zestiende-eeuwse konfrerie worden we ingelicht door de uit 1559 daterende 'instructien, wetten ende ordonnantien' van de Onze Lieve Vrouwe-broederschap te Eindhoven. Men bepaalde in het eerste en tweede artikel dat men iemand die niet 'catholiek, goet, eerlijck ende vroom van leeven' was niet als broeder op zou nemen. De broeders werden verplicht om 'op de octave der Kerckwijdinghe van Eyndhoven, item op de octave van Aldersielen, als men bidt tijden van Onser Lieven Vrouwe [te] sullen commen ter kercke ende devootelijck onser Lieven Vrouwe Misse sullen hooren'. Natuurlijk mocht een 'vriendelijken maaltijdt' niet ontbreken¹³³.

Allerlei plaatsen in de Meierij kenden in de zestiende en zeventiende eeuw broederschappen. Die van het hoogheilig of venerabel sakrament lijken de meerderheid gevormd te hebben. Dergelijke broederschappen bestonden bijvoorbeeld in Arendonk, Den Bosch, Nuenen, Tilburg en Hilvarenbeek¹³⁴. Vooral aan de hand van de lotgevallen van het venerabele gilde van Hilvarenbeek kan men het proces van katholieke herleving volgen.

Officieel droeg dit gilde de naam: 'Confraternitas Sanctissimi Sacramenti ac Sanctissimi & dulcissimi nominis Jesu In ecclesia collegiata & parochialis S. Petri apostoli de Hilvaren-Beeck anno 1614 reformatae & renovatae'¹³⁵. Op 27 oktober 1613 was men met 25 gildebroeders op initiatief van de kanunnik Michael Andriessens bijeengekomen om het als gevolg van oorlogsomstandigheden vervallen gilde weer nieuw leven in te blazen. Men stelde spoedig orde op zaken en vroeg officiële erkenning aan bij bisschop Masius. Op 10 januari 1614 kregen de broeders bericht uit Den Bosch dat de broederschap kerkelijk was goedgekeurd. Het herstel van een oude eerbiedwaardige instelling werd door de kerkleider toegejuicht¹³⁶.

¹³³ Melssen, *Ridderlijke Gilde*, 68.

¹³⁴ Ruhe, *Sakramentsgilden*, 100-118. Het gedeelte waarin Ruhe de Hilvarenbeekse broederschap beschrijft is vooral gebaseerd op artikelen van P.C. de Brouwer, in 1941 gepubliceerd in het streekblad *De Hilverbode* (nrs. 5, 6, 7, 8, 9).

¹³⁵ *Ibidem*, 106.

¹³⁶ *Ibidem*, 106-107.

Hilvarenbeek had van de troebelen van de Opstand veel te lijden gehad. Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) hervond men de rust om veel verloren gegane zaken te herstellen. Zo bouwde men bijvoorbeeld de kerk, de toren, de dekenij en het kasteel, die in 1585 door brand beschadigd waren, weer op. In dit kader paste ook de heroprichting van de broederschap, die haar archiefstukken had verloren¹³⁷. De vernieuwing van het geestelijk leven door de toepassing en doorvoering van de Trentse besluiten gediende in deze jaren van betrekkelijke rust en wederopbouw. Hier blijkt weer dat de grootste progressie van de katholieke herleving onder de gelovigen in het Bossche bisdom te situeren is in de eerste decennia van de zeventiende eeuw.

Het zeventien artikelen tellende reglement van het Hilvarenbeekse venerabele gilde was goedgekeurd door de bisschop. Dit gegeven verleent het stuk een extra status als historische bron. Het blijkt dat de bisschop, of in ieder geval zijn naaste medewerker J. Bardoel die het stuk ondertekende, zeer genuanceerd dacht over hetgeen uitgevoerd dan wel nagelaten diende te worden. Zo werden de devotie verplichtingen van de broeders onder andere in artikel zeven uitvoerig omschreven:

'ende aengesien dit het eynde van dese Broderschap is de deugde ende Christelycke godtvruchticheyt, om welcke de vieringhe seer prouffijtyck is het gebuyck der heylighe Sacramenten daerom soo wie hunnen naem begeiren laten in te schrijven in dese Broderschap sullen Jaerlcx boven het gebodt der heyligher kercken viermael hunne conscientien suyveren door de Sacramentale Biechte, te weten, op den feestdagh van het hoogwerdich heyligh Sacrament des Autaers int Hooghtijt van Alderheyligen, van Kersmiss, en int beginsel van heyligher vasten, en drijmael gaen ter tafelen ons Heeren, te weten onder drij eerste voorschreven tijden. Ende alsoo wanneer dattet sal wesen den feestdagh vant hoogwerdigh heijligh Sacrament des Autaers (die sij sonderlighe in Eere moeten houden) sullen sij nyet alleen communiceren op dyen dach, maer oock inde misse die vander gulden Weghe op dien dach ter eeren vant hoogwerdich heijligh Sacrament sal gedaen worden, op dat het ander volck de eendrachtige devotie siende oock tot de selve mogen verweckt worden¹³⁸.

Interessant is dat men, blijkens de laatste opmerking, aan de voorbeeldfunctie van de vrome lekebroeders grote waarde toekende. Het succes van deze verenigingen was in hoge mate afhankelijk van de inzet der vooraanstaande leken. Zonder een apostolisch ingestelde aktieve kern van geëmancipeerde leken die door hun voorbeeld het religieuze leven van het gelovige volk stimuleerden, was de broederschappen hoogstwaarschijnlijk geen lang leven beschoren. In sommige gevallen kon zelfs het initiatief tot (her-)oprichting uitgaan van deze voorbeeldige gelovigen¹³⁹.

¹³⁷ Ibidem, 107, 111-112.

¹³⁸ Ibidem, 108-109.

¹³⁹ Cloet, *Het gelovige volk*, 409.

In Hilvarenbeek werd de geëmaniceerde lekenkern, die vanaf het begin bij de heroprichting betrokken was, gevormd door de vier schepenen, de zes gezwoeren, de dorpssekretaris, de rentmeester en de kerkmeester, aangevuld met de familieleden van de 'geestelijke broeders' zoals de zes kanunniken en de pastoor¹⁴⁰. De dorpselite nam het voortouw. De 'gewone', minder bezielde gelovigen volgden vaak pas jaren later¹⁴¹.

Een onvermijdelijk 'item' in de statuten van de venerabele broederschap was natuurlijk de regeling van de samenkomsten en maaltijden ter ontspanning. Uit de verordening spreekt een zekere ervaring van de bisschop met dergelijke bijeenkomsten. De gang van zaken werd nauwkeurig vastgesteld en gaf weinig gelegenheid tot uitspattingen.

'Ende om dat door experientie wordt bevonden dat door het bijeencomen ende tsamen spreken der vrienden de lieffde meer en meer wordt ontstoken, omdat dye gebroeders hiervan de meerder occasie mogen hebben soo wordt hun toegelaeten dat sij tweemaal int Jaer mogen vergaderen ende met eenen eerlijcken en stillen maeltijt hun vermaecken. Eenen dach die sij daer toe sullen nemen sal zijn den feestdach vant hooghweerdich heyligh Sacrament des Autaers. Ende om ghenen voet van overdaet te geven en sal den maeltijt nyet langer dueren dan tot datmen de clock luydt tot H. Sacramentsloff, dye omtrent het quartier voor dreye wordt getrocken. Ende dan sal een yegelijck sonder vertoeven opstaen en sy sullen tsamen gaen in dat loff, naer het welcke en sal nyemant noch deken noch eenige andere te plaetsen van maeltijt weder keren, aldus tonende dat sy vuyt lieffde en eerlycke recreatie en nyet om overdaet te doen by den anderen waeren gecoomen'¹⁴².

De tweede vergader- en teerdag moest plaatsvinden op de zondag voor of na de feestdag van de 'soeten naem Jesus'. De bisschop bepaalde tevens dat op deze dag

'...sullen oock vernyuwt worden die in Officie zijn, en omdat dit kiezen enighen tyt vereyscht soo wordt hun toegelaten dat sy op dyen dach sullen moghen wederkeren naer H. Sacramentsloff ter plaetse van maeltijt daer sy gedurende het kiezen hun sullen onthouden van drincken, hetwelck gedaen sijnde sullen sij met den nyeuwen deken ende assistenten by hun vercoren noch enighen tyt nyet te lanck durende sonder exces vermaecken'¹⁴³.

Het volk moest er daadwerkelijk aan geloven.

In 1622 heeft men in Hilvarenbeek niet geteerd vanwege 'den quaden periculosen tijt'¹⁴⁴. Na afloop van het Twaalfjarig Bestand trokken de legers

¹⁴⁰ Ruhe, *Sacramentsgilden*, 107.

¹⁴¹ Vergelijk in dit verband ook de gegevens over een dergelijk proces in het achttiende-eeuwse Vlaanderen in: Cloet, *Het gelovige volk in de 18de eeuw*, 402-403.

¹⁴² Ruhe, *Sacramentsgilden*, 109-110.

¹⁴³ *Ibidem*, 110.

¹⁴⁴ *Ibidem*, 113.

namelijk weer door de Meierij. Vooral in de periode van torsie na de val van 's-Hertogenbosch in 1629 werden veel parochiale gemeenschappen en broederschappen zwaar op de proef gesteld. De priesters moesten geregeld vluchten of onderduiken. Vooral in de jaren 1633-1634 hielden de Staatsen een ware klopjacht op de geestelijken. Met name het felle edikt van 2 februari 1636, waarin een eedaflegging geëist werd, zorgde voor een massale uitwijking van priesters. Maar de klerus bleef terugkeren, vertrouwend op de bescherming van de bevolking en de katholieke ambtenaren¹⁴⁵.

Dit laatste kon toch niet verhinderen dat de continuïteit van het broederschapleven aangetast werd. Toen in 1648 de Meierij definitief bij de Republiek gevoegd werd als Generaliteitsland, kreeg de gewijzigde politieke en religieuze situatie een definitief karakter. In Hilvarenbeek kwijnde de broederschap na 1648. De bediening van de parochie door priesters was waarschijnlijk zeer onregelmatig. Mogelijk fataler voor de broederschap was het nagenoeg ontbreken van vooraanstaande leken. Dit laatste was vooral een gevolg van het doorvoeren van de politieke reformatie, die beoogde dat alle magistraatpersonen tot de ware religie zouden behoren. De Hilvarenbeekse vereniging verviel in minder bekwame handen en raakte onderkomen en verwaarloosd¹⁴⁶.

Op 10 augustus 1643 staat in het actaboek van de classis 's-Hertogenbosch de vraag genoteerd

'of het den lidmaten vande ghereformeerde kercke geoorloft is, sich te begeven in de Confraterniteyt van Onse L. Vrouwe, gelyck t genaempt wort (...). Ende indien niet hoemen sich dan sal hebben te gedragen, tegens alsulcke litmaten, die 't selve hebben bij de hant genomen'¹⁴⁷.

Op het eerste gezicht lijkt het een zotte kwestie. Dit wordt anders als men bedenkt dat de bekende Onze Lieve Vrouwe-Broederschap te 's-Hertogenbosch vanaf 1642 ook aan vooraanstaande gereformeerden de mogelijkheid bood lid te worden¹⁴⁸.

Deze zogenaamde transformatie ontketende in de jaren 1642-1646 een grootscheepse discussie binnen protestantse gelederen. De kwestie omtrent het lidmaatschap van gereformeerden van de Illustere Vrouwenbroederschap werd voor de calvinisten een prestige-zaak. De reactie van de calvinistische voormannen was heftig en fel en mag waarschijnlijk – zij het in afgezwakte vorm – als representatief worden beschouwd voor de houding van de calvinisten in het algemeen ten aanzien van de 'papistische' broeder-

¹⁴⁵ Rogier, *Gesch. v/h kath.*, II, 569-572.

¹⁴⁶ Ruhe, *Sacramentsgilden*, 114.

¹⁴⁷ *Archief Classis 's-Hertogenbosch*; inv. nr. 2, f. 19.

¹⁴⁸ Van Dijk, *Bossche optimaten*, 317-321.

schappen. Alleen in dit verband is deze broederschapskwestie hier interessant. De Illustere Vrouwenbroederschap was namelijk van oudsher een elite-vereniging, die met het 'gewone' gelovige volk niets van doen had.

Een aantal dominees en hoogleraren vloog elkaar in de loop van 1642-1646 in de haren. Het precieze verloop van deze twisten staat elders uitvoerig beschreven¹⁴⁹, zodat hier volstaan wordt met de afloop van de kwestie. Ongetwijfeld opgelucht, tekende men op 10 april 1646 in het actaboek van de classis Den Bosch aan dat

'voor den classi bekend [is] gemaect, seecker Resolutie des kerckenraedts van 's Hartogenbosch, aengaende het stuck van de vrouwenbroederschap, waer op goet gevonden is, dat de Gecommitteerden ad synodum, indien de synodus na de verclaringen van den kerckenraad en classe soude begeren te vernemen, over dese quaestieuse sake, in sulcken gevalle gelastet worden, te urgeren op de Resolutie van Harderwijck, Anno 1643 over dat stuc genomen, ten eijnde deselve Resolutie enenmaal geeffectueert, ende de geheelen sake geexamineert ende geverdert mochte worden'¹⁵⁰.

De Gelderse synode van september 1643 te Harderwijk had na veel moeite een voorlopig akkoord bereikt dat erop neerkwam dat men over de broederschap geen ruzie meer zou maken¹⁵¹. Dit besluit was in feite een nederlaag voor de tegenstanders van de broederschap. Uiteindelijk lieten de synoden het definitieve besluit over aan de Staten-Generaal en aan de Staten van Gelre. Deze beide kolleges kozen de meest voorzichtige oplossing door geen uitspraken te doen maar rustig het verloop van de strijd af te wachten. In vier à vijf jaar tijds had het probleem zich inderdaad 'opgelost'. De tegenstanders, zoals de Utrechtse hoogleraar Voetius en de Bossche dominee Leemannus, moesten zich schikken in hun nederlaag. Na april 1646 verdween het onderwerp 'broederschappen' uit de handelingen en resoluties van alle synoden¹⁵².

Konklusie

In de loop der tijd veranderen de menselijke bindingen en daarmee de netwerken van relaties. Gewijzigde machtsbalansen beïnvloeden tevens het gedrag van mensen. Binnen dit theoretische kader dient men de ontwikkeling van de relatie tussen de geestelijkheid en het volk te zien. Zowel het gedrag van de klerus als van het volk veranderde op den duur als gevolg van verstrekkende en diepgaande processen.

De rooms-katholieke kerkleiders hebben ten tijde van de contra-refor-

¹⁴⁹ Ibidem, 322-381.

¹⁵⁰ *Archief Classis 's-Hertogenbosch*, inv. nr. 2, f. 43.

¹⁵¹ Van Dijk, *Bossche optimaten*, 366-369.

¹⁵² Ibidem, 377-378.

matie de kerk in hoofd en leden gezuiverd. Dit proces van katholisatie verliep gefaseerd. Allereerst werd de lagere klerus hervormd. De geestelijke stand moest zich in haar geest en levenswijze gaan onderscheiden van het volk. In de tweede fase van het proces werd de 'reformatio' bij het gelovige volk doorgevoerd. De ongedwongen vermenging van profane en sakrale elementen in het volksleven werd bestreden. Het heilige mocht niet geprofaneerd worden. Zodoende werd het volksleven gezuiverd door systematisch – voor zover mogelijk – het heilige van het wereldse los te koppelen.

Dit zuiveringsproces heeft grote invloed gehad op het Brabantse volk. Het werkte in alle geledingen door. De heiliging van de zon- en feestdagen, de eerbiediging van gewijde plaatsen, de hervorming en (her-)oprichting van gilden en broederschappen waren tekenend voor een herlevend katholicisme. Beslissend voor de Meierij waren de eerste decennia van de zeventiende eeuw waarin de katholieke herleving haar gestalte kreeg.

De krachtige bisschoppen Masius (1594-1614) en Zoesius (1614-1625) voerden de besluiten van de provinciale concilies en diocesane synoden met harde hand door. Tevens waren de omstandigheden gunstig. De lagere dorpsklerus was in deze tijd grotendeels hervormd en met de Trentse geest bezield. Zij voerden de diocesane besluiten op parochiaal niveau door en gaven het goede voorbeeld aan het volk. Tenslotte verschaftte het Twaalfjarig Bestand de rust om veel zaken te herstellen, (opnieuw) op te richten en te hervormen. Het succes van de katholieke herleving wordt verklaard door het samenvallen van deze omstandigheden.

De protestantse geestelijken, die vanaf 1629 in de Meierij werkzaam waren, kwamen als vreemdelingen vanuit een geheel andere achtergrond in het door en door katholieke zuiden. Uit hun ervaringen en observaties, opgetekend in de actaboeken en visitatieverslagen, blijkt dat ze zich verwonderden over de voor katholieken meest normale zaken. Dit 'missionaris-perspektief' maakt dit soort bronnen bijzonder waardevol. In het kader van de pogingen om de Meierij te calviniseren werden de traditionele en spontane volksuitingen, zoals de activiteiten van de schuttersgilden, de kermissen en processies, onderdrukt en bestreden. De dominees wilden niet hervormen maar elimineren. Men wilde de katholieke volkskultuur afschaffen, zonder dat het volk daarvoor in zijn ogen iets gelijkwaardigs terugkreeg.

De Meierij van 's-Hertogenbosch was voornamelijk een agrarisch gebied en kende weinig steden en handelsplaatsen van nationaal niveau. Het aantal lidmaten van de ware religie was derhalve per definitie kleiner. De gereformeerden waren in de Meierij een numerieke minderheid die geen enkel gezag had bij het volk. Vandaar de vele klachten en verzoeken aan de Staten-Generaal om op te treden tegen de 'paapse stoutigheden' en de politieke reformatie door te voeren.

De gereformeerde kerk heeft ondanks haar organisatievermogen, dat zich manifesteerde in synoden, classes en kerkeraden, de Meierij niet veel

minder katholiek kunnen maken. Ook de ijverige en opofferingsgezinde predikanten hebben zeer weinig bij het volk bereikt. Het katholicisme was reeds door de bisschoppen hervormd en als zodanig strijdbaar. De zwakke plekken in de zielzorg waren geëlimineerd zodat het gelovige Meierijse volk 'geïmmuniseerd' was voor het calviniseringsproces.

Werd het calvinistische ideaal in deze streken nooit bereikt, de gereformeerde kerk heeft wel degelijk haar invloed gehad op de geestelijke en materiële volkskultuur. Veel broederschappen kwijnden bijvoorbeeld weg. Veel langs de openbare weg staande kruisen, kapelletjes, heiligdommen en andere 'heilige huiskens' zijn op last van de gereformeerden gesloopt. Veel kerkelijke en volkskunst is in deze tijd verloren gegaan. Vergeleken met de overvloed van onze zuiderburen op dit gebied mag gesteld worden dat een deel van de Brabantse materiële volkskultuur blijvende schade heeft onderzonden van het calviniseringsproces. De invloed op de geestelijke cultuur laat zich voorsnog moeilijk meten.

De katholieke geestelijkheid, die zich in de loop van de zestiende en zeventiende eeuw steeds meer losmaakte van het gelovige volk, heeft grote invloed gehad op de meest uiteenlopende levenssferen van de mens. De nieuwe Trentse ideologie werkte diep door in het denken en handelen van de parochianen. In het proces van rekatholisering werd het volk in al zijn sociale geledingen hervormd. De elites en vooraanstaande gelovigen namen het voortouw. Het 'gewone', minder bezielde kerkvolk werd vaak pas jaren later ontvankelijk voor de katholieke herleving.

Het calviniseringsproces werd in de Meierij van 's-Hertogenbosch te laat ingezet om te kunnen slagen. Het katholicisme had het gelovige volk rond 1630 weerbaar gemaakt. De nieuwe katholieke geest had, zij het na veel klerikale dwang en inspanning, ook bij de minder prominente gelovigen wortel geschoten. De geestelijkheid had met succes vele terreinen van het volksleven weten te kanaliseren.

De gezuiverde en hervormde katholieke volkskultuur kon in de ogen van de gereformeerde predikanten geen genade vinden. Zij wilden niet zozeer hervormen of kanaliseren als wel de katholieke ideologie en gebruiken elimineren. Hun tactiek van repressie, waarbij men vaak (tevergeefs) een beroep deed op de wereldlijke overheid, mocht niet baten. In dat opzicht vochten met name de calvinistische predikanten in zekere zin tegen de bierkaai.

Zusammenfassung

In dieser Studie wird an Hand von Visitationsberichten, diözesanen Dekreten und Archiven von Gilden das Verhältnis zwischen Geistlichkeit und Laien untersucht. Sowohl das Verhalten des Klerus wie des Volkes änderte sich auf die Dauer als Folge weitreichender und tiefgehender Prozesse.

Während der Gegenreformation wurde die Kirche an Haupt und Gliedern reformiert. Es wurde zuerst die neue tridentinische Ideologie innerhalb der diözesanen Kirchenstruktur durchgeführt. Innerhalb einiger Generationen entstand eine Kluft zwischen Elite (Klerus, Notabeln) und Volk (in all seinen Gliederungen). In einer folgenden Phase dieses Rekatholisierungsprozesses wurden, wo möglich, das Sakrale und Profane von einander getrennt. Die Heiligung der Sonn- und Feiertage und die Verehrung geweihter Stätten illustrieren diesen Prozess. Weiter werden die Trennung von Kirche und Volk in den Schützengilden und die Deprofanierung der geistlichen Bruderschaften und ihre Anwendung für die Rekatholisierung durch die Geistlichkeit behandelt. Nach dem Fall von Herzogenbusch im Jahre 1629 versucht man die Meierij (den östlichen Teil der niederländischen Provinz Nordbrabant) zu kalvinisieren und beginnt man die traditionellen Volksbräuche wie die Schützenfeste, Kirmesse und Prozessionen zu bekämpfen. Dies hatte aber keine Erfolg. Die neue katholische Ideologie hatte um 1630 schon weite Kreise der Bevölkerung erfasst, die sich hierdurch ihrer katholischen Identität besser bewusst geworden waren.

Beknopte chronologie

- 1545-1563 Concilie van Trente
- 1559 Bul 'Super Universas': oprichting bisdom Den Bosch
- 1570 Eerste provinciaal concilie aartsbisdom Mechelen
- 1571 Eerste diocesane synode bisdom 's-Hertogenbosch
- 1574 Tweede provinciaal concilie aartsbisdom Mechelen
- 1598-1633 Aartshertogen Albertus en Isabella
- 1607 Derde provinciaal concilie aartsbisdom Mechelen
- 1609-1621 Twaalfjarig Bestand
- 1612 Tweede diocesane synode bisdom 's-Hertogenbosch
- 1629 Verovering van Den Bosch door Frederik Hendrik
- 1629-1648 Retorsie-tijdvak (plakkaten)
- 1648 Vrede van Münster
- 1662 Bisdom 's-Hertogenbosch wordt vikariaat

Bisschoppen, waarnemers en apostolisch vikarissen bisdom Den Bosch

- 1561-1569 Franciscus Sonnius
- 1570-1580 Laurens Mets
- 1580-1585 waarnemer: Lucas Dielen
- 1585-1592 Clemens Crabeels
- 1592-1594 waarnemer: Gijsbertus Coeverincx
- 1595-1614 Gijsbertus Maas
- 1615-1625 Nicolaas van Zoes
- 1626-1637 Michaël Ophovius
- 1637-1641 waarnemer: Henricus van den Leemputte
- 1641-1647 Joseph de Bergaigne
- 1647-1657 waarnemer: Henricus van den Leemputte
- 1657-1658 waarnemer: Nicolaas van Broekhoven
- 1658-1662 waarnemer: Judocus Houbraken
- 1662-1666 apostolisch vikaris Eugenius Albertus d'Allamont
- 1666-1677 apostolisch vikaris J. Hubens
- 1677-1681 apostolisch vikaris Judocus Houbraken
- 1681-1691 apostolisch vikaris Willem de Basserij
- 1691-1701 apostolisch vikaris Martinus Steyaert

Niet-gedrukte bronnen

Rijksarchief in Noord-Brabant

Archief van de Classis 's-Hertogenbosch.

Een inventaris van dit archief is uitgegeven door: J. Vriens, *Inventaris van het archief van de Classis 's-Hertogenbosch 1571-1950*. 's-Hertogenbosch 1980² (Rijksarchief in Noord-Brabant, Inventarisreeks nr. 3).

Inv. nr. 1:

Acta van de buitengewone vergadering van de classis en de afgevaardigden van de Provincies der Verenigde Nederlanden om de Reformatie in de Meierij te verspreiden, 1648 juli 21 -1648 december 15.

Inv. nr. 2:

Acta van de vergaderingen van de classis 1641-1687.

Inv. nr. 10:

Brievenprotokol houdende uittreksels van resoluties van de Staten-Generaal en de Raad van Brabant en ingekomen stukken en minuten van uitgaande stukken, 1634-1752.

Inv. nr. 37:

Verslagen van de kerkvisitaties. 'Acta Deputatorem [sic]', 1677-1749.

Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Brussel

De boerenkermis (± 1600) van Pieter Brueghel de Jonge (Brussel 1564 - Antwerpen 1638).

Inv. nr. 6870 (Kermesse avec théâtre et procession). Paneel, 111 x 162 cm.

Gedrukte bronnen en literatuur

J. Art, *Van heilige tijd naar vrije tijd*. [In:] *Spiegel Historiae* 18(1983), 594-598.

P.W.J. van den Berg, *De viering van den Zondag en de feestdagen in Nederland vóór de Hervorming*. Amersfoort 1914 (diss. Utrecht 1914).

A. Blok, *Antropologische perspectieven*. Muiderberg 1977.

P. Bor, *Gelegenheit van 's-Hertogenbosch. Vierde Hoofst-adt van Brabant. Haer oorspronck, fundatie ende vergrootinge, verscheyden hare Belegeringen. Ende eyntlijcke overwinninge*. Den Haag 1630.

M. Cloet, 'Het gelovige volk in de 17de eeuw.' [In:] *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 8, Haarlem 1979, 393-417. (geciteerd als: Cloet, *Het gelovige volk*)

M. Cloet, 'Het gelovige volk in de 18de eeuw.' [In:] *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 9, Haarlem 1980, 396-412. (geciteerd als: Cloet, *Het gelovige volk in de 18de eeuw*)

J.D.M. Cornelissen, *Verslagen over den toestand van het vicariaat 's-Hertogenbosch in de tweede helft der zeventiende eeuw*. [In:] *Bossche Bijdragen*. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het Bisdom 's-Hertogenbosch 11(1931-1932), 18-92.

G.C.M. van Dijck, *De Bossche Optimaten; geschiedenis van de Illustre Lieve Vrouwebroederschap te 's-Hertogenbosch, 1318-1973*. Tilburg 1973 (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, dl. XXVII).

- J. Duhr, *La confrèrie dans la vie de l' église*. [In:] Revue d'histoire Ecclésiastique 35(1939), 437-478.
- A.E.M. van Esch, *De caert en attributen van het Sint-Sebastiaansgilde Oirschot*. Oirschot 1981.
- A.M. Frenken, *Nog eenige bijzonderheden betreffende de parochiekerk van Helmond*. [In:] Bossche Bijdragen 8(1926-1927), 77-102, 150-174.
- A.M. Frenken, *Bij de herlezing van Rogiers 'Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw'*. [In:] Bossche Bijdragen 22(1953-1955), 276-300.
- A.M. Frenken, *Documenten betreffende de kapitels van Hilvarenbeek, St. Oedenrode en Oirschot*. 's-Hertogenbosch 1956.
- A.M. Frenken, *Kerkvisitaties van Sonnius en zijn opvolgers*. [In:] Bossche Bijdragen 25(1960-1961), 23-89.
- A.M. Frenken, *De latere kerkvisitaties*. [In:] Bossche Bijdragen 27(1963-1964), 1-214.
- P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam*, 6 dln., Amsterdam-Antwerpen 1961.
- Th. Goossens, *Kerk- en kloostervisitaties in het Bisdom 's-Hertogenbosch uit de 16e eeuw*. [In:] Bossche Bijdragen 5(1922-1923), 134-167.
- J.A.M. de Haan, *Archief St. Catharinagilde Eindhoven*. 2 dln., Eindhoven 1966-1968.
- W. van Ham, J. Vriens, *Historische kaart van Noord-Brabant 1795. De gebieden van de schepenbanken binnen de huidige provincie Noord-Brabant omstreeks 1795*. 's-Hertogenbosch 1980.
- W. Heesters, C.S.M. Rademaker, *Geschiedenis van Sint-Oedenrode*. Tilburg 1972 (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, dl. XXIV).
- Imagining the past. Beeldmateriaal en materiële cultuur als historische bron* (congresbundel), Congres Amsterdam 4-6 april 1984.
- J.A. Jolles, *De schuttersgilden en schutterijen van Noord-Brabant. Overzicht van hetgeen nog bestaat*. 2 dln., Arnhem 1974 (reprint van de uitgave van 's-Hertogenbosch 1933).
- C. Kruyskamp, *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse Taal*. 2 dln., Utrecht-Antwerpen 1982¹⁰.
- L. van de Meerendonk, *Tussen Reformatie en Contra-Reformatie; geest en levenswijze van de clerus in Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch en zijn verhouding tot de samenleving tussen ±1520 en ±1570*. Tilburg 1967 (Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van Nederland, dl. IX).
- P.J. Meertens, 'Vorreformatische Relikte in den reformatischen Nederlanden'. [In:] E. Ennen, G. Wiegelmann (eds.), *Festschrift Matthias Zender. Studien zu Volkskultur, Sprache und Landesgeschichte*. 2 dln., Bonn 1972, I, 395-411.
- J.Th.M. Melssen, *Taxatie van de geestelijke goederen in Eindhoven in 1516*. [In:] Mededelingenblad van de Heemkundige Studiekring Kempenland, Eindhoven 1977, 56-59, 78, 90-91.
- J.Th.M. Melssen, *De Ridderlijke Gilde van Sint Sebastiaan te Eindhoven 1482-1982*. Eindhoven 1982.
- S. Muller, *Onze kerkelijke toestanden in de tweede helft der 16e eeuw*. [In:] Onze Eeuw. Maandschrift voor staatkunde, letteren, wetenschap en kunst 9(1909), 1e dl., 71-102, 193-243.
- J. Oomen, *Geschiedenis van het gilde van Sint-Catharina Woensel 1477-1977*. Eindhoven 1977.
- R. Post, *Kerkelijke verhoudingen in Nederland vóór de Reformatie van ± 1500 tot ± 1580*. Utrecht-Antwerpen 1954.
- R. Post, *Kerkgeschiedenis van Nederland in de Middeleeuwen*. 2 dln., Utrecht-Antwerpen 1957.

- P.F.X. de Ram, *Synodicon Belgicum, sive Acta omnium ecclesiarum Belgii a celebrato concilio Tridentino usque ad Concordatum anni 1801*. 4 dln., resp. Mechelen, 1828, Mechelen 1829, Leuven 1858 en Mechelen 1839. Dl. I + II: *Nova et absoluta collectio synodorum tam provincialium quam dioecesanarum, Archiepiscopatus Mechliniensis*, Mechelen 1828-1829.
- L.J. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en 17e eeuw*. 3dln., A'dam 1945-1947.
- H.A.M. Ruhe, *Over Sacramentsgilden in Brabant en over de Venerabele Gilde van het Heilig Sacrament te Hilvarenbeek in het bijzonder*. [In:] *Brabants Heem* 15(1963), 100-118.
- J.P.W.A. Smit, *Eene lijst der ornamenten en kleinodiën der parochiekerk van Woudrichem 1573*. [In:] *Bossche Bijdragen* 4(1921-1922), 154-157.
- M.G. Spiertz, J.A.M.M. Janssen, *Gids voor de studie van reformatie en katholieke herleving in Nederland 1520-1650*. Den Haag 1982 (Kerkelijke Archieven, dl.I).
- M. Stejartius, *Synodi duae diocesanae Buscoducenses, denuo in lucem editae jussu et cura Martini Stejartii*. Lovanii 1703.
- R. van Uytven, *Volksvermaak en feestvieren in de steden*. [In:] *Spiegel Historiae* 18(1983), 551-561.
- J. Verdam, C.H. Ebbinge Wubben, *Middelnederlandsch handwoordenboek*. 's-Gravenhage 1981 (reprint van de uitgave 's-Gravenhage 1932).
- J. Vriens, *Inventaris van het archief van de Classis 's-Hertogenbosch 1571-1950*. 's-Hertogenbosch 1980² (Rijksarchief in Noord-Brabant, Inventarisreeks nr. 3).
- J. Weyns, *Bij Bruegel in de leer voor honderd-en-een dagelijkse dingen*. [In:] *Ons Heem*, Tijdschrift van het Verbond voor Heemkunde 23(1969), 97-131. (Tevens verschenen als *Bokrijkse Berichten* IX).
- H.A.M. de Wit, 'Schets van de organisatie der Gereformeerde en Katholieke kerkelijke instellingen op het vlak van de zielzorg in het gebied der huidige provincie Noord-Brabant tussen 1570 en 1795'. [In:] *Organisatie en indeling van de Kempen op politiek en religieus gebied tijdens het Ancien Régime*. Bijdragen van A.M.C. Kappelhof, W.A. van Ham, H. Coppens, H.A.M. de Wit en L. Braeken aan het Congres van het Centrum voor Studie van Land en Volk van de Kempen, gehouden op 20 september 1980 te Eindhoven. Hapert 1981 (Kultuur-historische verkenningen in de Kempen, dl. VII), 73-108.
- N. van Wijk, *Franck's etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage 1980 (reprint van de uitgave 's-Gravenhage 1912).